LUND UNIVERSITY

Studier i Läsebok för folkskolan

Petersson, Inga-Lisa

1992

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

Link to publication

Citation for published version (APA):
Petersson, I.-L. (1992). *Studier i Läsebok för folkskolan*. (Absalon; Vol. 2). Litteraturvetenskap, Språk- och litteraturcentrum, Lunds universitet.

Total number of authors:
1

General rights
Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.
• Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
• You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
• You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: https://creativecommons.org/licenses/

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

ABSALON
Skrifter utgivna vid
Litteraturvetenskapliga institutionen i Lund

STUDIER I *LÄSEBOK FÖR FOLKSKOLAN*

Läseboken och den svenska industrialiseringen

Fraktur eller antikva? Om tryckstilar i pedagogisk litteratur 1842-1889

Inga-Lisa Petersson

ABSALON
Skrifter utgivna vid
Litteraturvetenskapliga institutionen i Lund
Helgonabacken 12
222 23 LUND

© Inga-Lisa Petersson

Redaktion för skriftserien: Claes-Göran Holmberg, Per Erik Ljung, Per Rydén, Cristine Sarrimo och Birthe Sjöberg (red).

Layout: Birthe Sjöberg

Omslag: Andrzej Szlagor

ISSN 1102-5522
ISBN 91-88396-01-0

Tryck: Reprocentralen vid Lunds universitet
LUND 1992

Innehåll

Läseboken och den svenska industrialiseringen 5

Inledning 5
Realläsebok med nationellt tema 7
Förhistorien. C.A.V. Holmgren blir medarbetare i *Läsebok för folkskolan* 9
Reformprogram och statlig styrning 9
C.A.V. Holmgrens egen skolgång 12
Brytningstid – botanik eller teknik 13
Utbildning – militärt och civilt 14
Förlagskontakter 15
Inspirationskällor 18
Dröm om välstånd som tema i *Läsebok för folkskolan* 20
Industri och samfärdsel 20
Försynen hjälper den enskilde medborgare som verkar för nationen 25
Entusiasm för industri, handel och samfärdsel i andra länder 29
Naturvetenskap, ny teknik och kommunikationer 30
Nya kunskaper 35
Naturkunskap och trädgårdsodling 35
Att lära för livet 37
Mottagande 39
Noter 41

Fraktur eller antikva? Om tryckstilar i pedagogisk litteratur 1842-1889. 44

Tidigare forskning 48
Tryckstil i relation till läsarnas sociala tillhörighet 51
Frakturen i tidningarna *Wäktaren* och *Upsala-Posten* 51
Pedagogisk litteratur — olika tryckstilar för olika grupper 53
Läsning för Folket 54
Övningsmomentet 55

Tryckstil och språk 58
Tryckstilstraditioner i religiös litteratur 60
Tryckstilstraditioner i vitter litteratur 61
Geografiböckerna 61
Historieböckerna 62
Fraktur eller antikva – ett politiskt val. 64
Tryckstilarna i 1860-talets pedagogiska reformdebatt 69
Läsebok för folkskolan 71
Tryckstilar från och med 1868 75
Sammanfattning 78
Noter 79

Litteratur 84
Otryckt litteratur 84
Tryckt litteratur 84

Personregister 89

Läseboken och den svenska industrialiseringen

Inledning

Sverige förvandlades genom industrialisering under de sista decennierna av 1800-talet från ett fattigt land till ett land med ökande välstånd. Jan Glete menar i uppsatsen "'Demand pull' och 'Technology push'. Doktriner och ny teknik i svenskt sjöförsvar 1850-1880" att undersökningar om hur innovationer uppkommit bör resultera i att man finner dels en doktrin, dels att efterfrågan, "demand pull", och teknologin som självständig och nyskapande kraft, "technology push", har samverkat. Med doktrin avser han "en uppsättning logiskt sammanhängande tankar kring ett problem", t.ex. hur militärpolitiska mål, strategi och taktik ska omsättas i materiel, organisation och utbildning.[1]

Den doktrin eller det program som kan sägas komma till uttryck i *Läsebok för folkskolan* är Tegnérs "att inom Sveriges gräns erövra Finland åter". I sin dikt "Svea" hade han måst ändra sedan han först hade manat till en verklig återerövring av Finland från Ryssland. Det nya programmet bör implicit ha inneburit att Sverige hade oanvända resurser och att svenskarna i något avseende var framstående då de förväntades att göra landet rikt. Om man ser innovationer som allmänt sammanhängande med det svenska industriella genombrottet och förutsätter att *Läsebok för folkskolan* haft läsare som påverkats i riktning mot ett positivt intresse för bokens innehåll, så är det lätt att i den omfattande och encyklopediska boken finna både uttryck för efterfrågan och tillskott av teknisk kunskap.

Under ytan har dock Tegnérs ursprungliga revanschism funnits kvar eller återkommit som inofficiellt program. Eventuellt har man tänkt sig även andra krigsmål. Hur som helst kunde Sverige behöva försvara sig och om Sverige blev krigförande igen var industrialisering en förutsättning för ett militärt starkt Sverige. Att *Läsebok för folkskolan* utan protester acceptera-

des — liksom folkskolans utbyggnad över huvud taget — i den tidens outvecklade Sverige förklaras av att så många av dess värderingar stämde överens med den försvarsideologi som hyllades av skarpskytterörelsen som på 1860-talet hade karaktär av folkrörelse i Sverige. Av tradition undervisades både för kyrkan och hären, men nu tillkom en känsla av att försvaret borde förankras hos folkmenigheterna och landet ej utlämnas åt en monark som kunde beordra hären ut på oönskade krigståg. Freden skulle garanteras av en utbildad och ansvarskännande befolkning.

Ingenjörskonstens betydelse inom den svenska moderniseringen var mer omfattande än i de andra nordiska länderna, enligt Dieter Senghaas i *The European Experience. A Historical Critique of Development Theory.*[2] Det kan då vara av intresse vad man i Sverige läste om teknik i sin folkskoleläsebok *Läsebok för folkskolan* som utkom 1868. Matz Matzens *Dansk Læsebog* saknade motsvarande innehåll.[3] Med andra upplagan av P.A. Jensens norska *Læsebog for Folkeskolen og Folkehjemmet* medföljde visserligen ett tillägg med uppsatser i fysik, geografi, geognosi[4] och geologi,[5] men denna läsebok blev till skillnad från *Läsebok för folkskolan* snart ersatt av andra mer skönlitterära läseböcker.

Den svenska läseboken behöver inte nödvändigtvis ses som förklaring till att den industriella utvecklingen i Sverige fick en mer teknologisk inriktning än i grannländerna. Man kan dock konstatera att ett par av *Läsebok för folkskolans* mer betydande medarbetare, bröderna C.A.V. Holmgren och A.E. Holmgren, faktiskt var uppvuxna i närheten av Motala mekaniska verkstad, den största och mest ansedda verkstaden i dåtidens Sverige och att den förre samt en tredje broder, Hjalmar Holmgren, själva var högt utbildade och ansedda teknologer. Som hypotes för den fortsatta framställningen antas att *Läsebok för folkskolan* varit ideologiskapande ifråga om arbetsmoral samt medfört en positiv inställning till nya kunskaper, till tekniska landvinningar, till svenskhet och inte minst till företagsledare.

Hur man hanterat den oro många kände inför arbetarnas hårda villkor framgår inte explicit. Viktor Rydberg som ett par decennier senare diktade "Den nya Grottesången" hade 1859 synpunkter på hur man skulle förebygga det onda som man var medveten om att industrialiseringen kunde leda till. I ett anonymt häfte *Huru kan Sverge bevara sin sjelfständighet?* som tillägnades Sveriges bondestånd, förordade han allmän värnplikt och me-

nade att "missbruket med barnarbetet i fabriker o. s. v., som aflar utaf sig svaga och sjukliga generationer" för Sveriges del skulle kunna undvikas genom gymnastik och militära övningar.[6] De som i Göteborg på 1860-talet började planera folkskoleläseboken tänkte sig sannolikt att de unga männen skulle stärka sin fysik genom deltagande i den frivilliga skarpskytterörelsen. I folkskoleläseboken kommer en anda till uttryck som hyllar kamp och friluftsliv.

Lars Furulands forskning om *Läsebok för folkskolan* har senast publicerats i *Ljus över landet och andra litteratursociologiska uppsatser.*[7]

Denna uppsats koncentreras kring tekniktemat. Till läseboken i dess helhet, speciellt medarbetare, redaktionsarbete, litteraturpedagogik, kanonbildning och teman i läseboken avser jag att återkomma.

Realläsebok med nationellt tema

Enligt Jan Thavenius har skönlitteratur och litteraturhistoria varit dominerande i modersmålsundervisningen endast under en period från 1905 och ungefär femtio år därefter och egentligen endast i gymnasiet.[8] När *Läsebok för folkskolan* utgivits 1868 och nämndes av den pedagogiska auktoriteten och läseboksmedarbetaren Karl Kastman var det inte i sammanhang med ämnet modersmål utan ifråga om ämnena geografi och historia.[9] Ett rätt betydande inslag av skönlitteratur fanns redan i första upplagan av *Läsebok för folkskolan*. Att skönlitteratur lästes för att ge kunskap i historia och geografi beror på att man hade ett annat litteraturbegrepp.

Läsebok för folkskolan skulle samtidigt vara läsebok och lärobok. Som läsebok skulle den komplettera katekesen, bibeln och psalmboken, som i stort sett var det enda som lästes i de ibland tillfälliga och ambulerande skolorna. Som lärobok skulle den ge de övriga kunskaper som samhällsmedborgaren behövde. Språkundervisning och sakundervisning sammanföll. Fiktion undveks därför att elevernas fostran till sanning inte fick äventyras.

Den utveckling som beskrivs av Charles Percy Snow i *The Two Cultures and the Scientific Revolution* 1959 och som innebar att naturvetenskap och teknik skilts från kulturvetenskaperna hade inte ägt rum. Det gällde inte bara i *Läsebok för folkskolan* och här finns en väsentlig olikhet med dagens

samhälle. Läsebokens texter om teknik gav träning i att läsa på samma gång som faktakunskap inhämtades. Via skönlitterära texter berättades om landet och dess historia och på så sätt förbereddes på olika sätt Sveriges industrialisering. Historieämnet användes för att ge handlingsmönster.

Den svenska folkskoleläseboken lyckas i vissa avseenden förena idealism, nationalism och liberalism. Enligt Kurt Johannesson karakteriserades 1860-talet, "riksdagsreformens decennium", av en syntes mellan idealistisk-nationella och liberalistiska utvecklingsbegrepp.[10] Enligt historieskrivningen beskyddas Sverige och det svenska folket av försynen, det svenska framhävs i stället för det nordiska, och framstegstro och utvecklingstänkande genomsyrar åtminstone delar av läseboken. Teknik framstår som något typiskt svenskt.

Tekniktemat och drömmen om välstånd är i läseboken förenade med nationella värderingar så att svenskars överlägsenhet gentemot andra folk demonstreras. Att utländsk invandring förekom och förekommit förteg man i *Läsebok för folkskolan*. Svenskar som älskade fosterlandet och ville bidra till dess välstånd gick det bra för, enligt läseboken. Att nationalismen, svenskheten som bland annat hör samman med språket, mobiliserades bör ha engagerat eleverna. Svenska elever har kunnat läsa om fattiga svenskar som själva borde kunna tillverka bra saker och om duktiga svenskar som kunnat hävda sig vid en jämförelse med personer från länder som England och USA.

Sverige var liksom nutida uländer råvaruproducent. Järnmalm var landets viktigaste exportvara. Landet var fattigt. Många människor dog av svält under de nödår som var som värst 1867 och 1868. Epidemier inträffade, t.ex. drabbades Göteborg av kolera 1866. "Folkskolorna stördes ej obetydligt genom den under sommar- och höstmånaderna härjande koleraförsoten", konstaterade stadens folkskoleinspektör. Värst drabbades de fattiga. En del skolbarn miste en eller båda föräldrarna. Under ett läsår dog 56 av stadens folkskolebarn. Många barn fick understöd av fattigvården och hundratals blev "utpensionerade".[11] Satsningar på ett bättre samhälle behövdes.

En viss driftighet avspeglas i näringslagstiftningen. Skråtvånget hade upphävts 1846 och ytterligare näringsfrihet införts 1864. Utbildning tillhörde enligt den liberala doktrinen de välståndsskapande faktorerna.

I texterna om Sveriges industri i läsebokens geografiska och historiska avdelningar beskrivs, med Gletes termer, ett "efterfrågesug", ett "demand pull" som motsvaras av ett "teknologitryck", ett "technology push" i dess sjätte avdelning om naturföreteelser och uppfinningar. Då historiens uppfinnare och företagare och välstånd skildras framstår det som ett behov att landet får nya människor av liknande art. De läsare som inte själva kunde bli uppfinnare och företagare bör ha ingetts tilltro till teknik och de bör ha känt ett krav att beundra dem som av försynen utsetts att leda utvecklingen. I "technology push"-avdelningen förmedlas nya kunskaper och kunskaper om tekniska nyheter. I en del av texterna där kunskapen i sig är framträdande saknas nationella aspekter. Denna kunskap kan ha fungerat som ett incitament till nya uppfinningar och på så sätt ha bidragit till att tillfredsställa det efterfrågesug som kommer till uttryck i första hälften av *Läsebok för folkskolan*. De nationella aspekterna har påverkat grupper som identifierat sig som svenskar, troligen i form av stimulans till ansträngningar och framtidstro.

Förhistorien. C.A.V. Holmgren blir medarbetare i *Läsebok för folkskolan*

Reformprogram och statlig styrning

Den svenska folkskolans utbyggnad på 1860-talet skedde via statlig centraldirigering, inte minst genom den statliga folkskoleinspektionen. F.F. Carlson tillhörde som ecklesiastikminister de drivande krafterna under perioden. Det gjorde också P.A. Siljeström, Stockholms folkskoleinspektör, som länge har varit relativt underskattad som mångsidigt intresserad av folkbildning.

Efter studier i Uppsala deltog P.A. Siljeström i en nordpolsexpedition 1838-39. Han var lärare vid Ebersteinska aftonskolan i Norrköping 1839-44. Han förordnades till docent i experimentell fysik i Uppsala 1844, men blev samma år lärare vid den tidens experimentgymnasium Nya elementarskolan i Stockholm där han tjänstgjorde som rektor 1856-62. Han studerade folkbildning i andra länder, främst i USA. Han såg ett samband mellan folkbildning och representationsreformen. Han blev riksdagsman 1867 och

tillhörde lantmannapartiet. Siljeström tillhörde pionjärerna inom utbildning av kvinnliga lärare.[12]

Bland Siljeströms meningsfränder återfinns redaktören för *Göteborgs-Handels- och Sjöfarts Tidning* S.A. Hedlund i Göteborg, Olof Eneroth i Stockholm och Anders Berg i Finspång. Enligt Siljeströms reformidéer borde folkskolorna inte ledas av prästerskapet utan av kommunerna, ett program som Göteborg år 1858 blev före Stockholm med att förverkliga. Hedlund berättar minnen i tidningen den 10 mars 1894 under rubriken "Huru Göteborgs folkskoleväsen sekulariserades." Med "sekularisering" menas i sammanhanget att ansvaret för Göteborgs folkskolor överflyttades från församlingarna till kommunen. Behovet av en läsebok kom därmed till starkt uttryck just i Göteborg, och de första redaktörerna för boken ifråga utsågs 1863 och var från Göteborg.

Siljeström skisserade 1844 ett läseboksprogram i *Arbetarens fritimmar*. Enligt förordet planerades utgivning av flera skrifter men endast första häftet med 22 sidor utkom. Alla arbetare borde känna till mekanik, tyngdkraften, värmet, vattnet och luften, menade han, men han visste också att det inte var lätt att skriva för arbetaren. "Men wilja blott flere försöka, så skall wäl någon till slut lyckas i företaget", hoppas han.

Han diskuterar förutsättningarna: "Swenskarna hafwa af naturen kanske mer än de flesta folkslag fått anlag för mekaniska konster; men huru bruka wi dessa anlag?" Han menar att eftersom skogarna glesnade och utlandet ej längre ville köpa det svenska järnet måste svenskarna förkovra sig i fabriks- och hantverksnäringar "och att sålunda i wår egen arbetsskicklighet söka en hjelpkälla, som aldrig uttorkar".[13]

Siljeström förutsade framgång för svensk teknisk utveckling via "läsning". Jan Thavenius har betonat att läsningen för Siljeström hade en instrumentell karaktär. Med hjälp av underhållande läsning skulle läslust inges och man skulle uppnå det mål man avsåg, nämligen en läskunnig och därmed mera kvalificerad arbetskraft.[14] Med denna uppfattning om läsning är det naturligt att Siljeström var verksam som läseboksutgivare. Hans *Läsebok vid de första innanläsningsöfningarne i skolan och hemmet* utkom i 13 upplagor 1859–1899 och blev enligt Inger Andersson en av de mest använda läsläroma under andra hälften av 1800-talet.[15]

Men i sin *Förberedande kurs i fysik och kemi [...]* 1859 med tillhörande

anvisning för läroverket, förespråkar han experiment och förutsätter laboratorium.[16] Den annorlunda metodiken hade troligen med ekonomin att göra. Gunnar Richardsson har visat att 1870 var statens anslag till läroverken tre gånger större än till folkundervisningen trots att bortåt 50 gånger fler elever tillhörde folkskolan.

F.F. Carlson, professor i historia i Uppsala, utnämndes till ecklesiastikminister år 1863 och tog samma år initiativ till att utge *Läsebok för folkskolan*. Rolf Torstendahl har karakteriserat Carlson som "'teknologivänlig'".[17] Lars Furuland har i uppsatsen "Lyss till den granens susning. En läsebok som folkuppfostrare" tilldelat honom en framträdande plats som *Läsebok för folkskolans* huvudredaktör.[18] Med hjälp av folkskoleinspektörerna kunde nu undervisningen i landets folkskolor samordnas och centralstyras.

På folkskoleinspektörsmötet 1864, samma år som nya lagar kom för näringslivet, framfördes förslag om ändring i ämnet naturkunskap:

> Hvad *naturkunnigheten* angår, ansågs, att undervisningen i detta ämne, som i Sverige hittills företrädesvis afsett naturhistoria, bör liksom i England sker, snarare omfatta elementerna i Fysik och Chemi med lättfattliga förklaringar öfver i det dagliga lifvet vanligast förekommande naturföreteelser, heldst en större vinst för Svenska folkets lyftning äfven i materielt hänseende deraf vore att förvänta.[19]

Sekreterare vid mötet var Abraham Rundbäck, lektor i fysik och matematik. Mönstret var alltså England, och det engelska inflytandet visar sig också i att man samma år, 1864, gav ut Richard Dawes *Praktiska vinkar för en förbättrad skolundervisning med afseende på det borgerliga lifvets behof* i svensk översättning. I Dawes bok framstår mekanik som ett särskilt ämne även om naturlära behandlas mest utförligt. Dawes rekommenderar experiment i naturlära och i kemi. "Natural-historia" borde enligt den bearbetade versionen av Dawes bok förutom kunskap om växter och djur ifråga om svensk historia berätta om folkstammar som invandrat till Norden, om uppfinningar, post och telegraf, samt om stora män som Stiernhielm, Linné och Berzelius. En kronologisk följd av kungar borde undvikas. Förordet till Dawes bok är av P.A. Siljeström.[20]

Av Carlson fick Siljeström den 28 april 1865 regeringens uppdrag att utarbeta läroböcker inte bara i aritmetik och geometri utan också i fysik.[21]

I ett brev till F.F. Carlson den 22 mars 1866 tackade Siljeström för seminariestadgan och meddelade något om eget läroboksskrivande varefter han

tog han till orda ifråga om fysikens studium i folkskolorna. Om man lyckades "till och med blott i någon mån" skulle det kunna bli av oberäkneligt stor betydelse för Sveriges materiella utveckling.[22] Siljeström utgav läroböcker för folkskolan i räkning och i geometri åren 1866 respektive 1867. Beträffande läroboken i fysik tycks han inte ha fullföljt sina intentioner. Från ecklesiastikdepartementets sida vände man sig senare till C.A.V. Holmgren.

C.A.V. Holmgrens egen skolgång

Den person som fick den största betydelsen för teknik- och fysikinslagen i *Läsebok för folkskolan* var Carl Albert Viktor Holmgren (1824-1905). Han författade respektive redigerade sjätte avdelningen, "Beskrifningar af allmänna naturföreteelser, uppfinningar m.m." i *Läsebok för folkskolan*. Hans personliga levnadsöde och förutsättningar skall här skildras med viss utförlighet, då det på många sätt kan öka förståelsen för läsebokens starka betoning av teknik och fysik.

En omfattande biografi, "Ur Professor C.A.V. Holmgrens levnadssaga", har sammanställts av sonen Andreas Holmgren, född 1869.[23] Andreas Holmgren, som hyst en stor beundran för sin far, har daterat förordet år 1943. Beteckningen "levnadssaga" tillåter antagandet att verket är tillrättalagt och bygger på ett censurerat brevurval. C.A.V. Holmgren själv eller hans hustru kan ha censurerat korrespondens som visat spår av önskan om krig mot Preussen på 1860-talet. Opinionen i Sverige till det nya tyska kejsardömet blev som bekant snart en annan än den var till det Preussen som anföll Danmark. Nedan citeras brev till en av Holmgrens förtrogna som visar ett engagemang som inte redovisas i vad som betecknats som "levnadssaga".

C.A.V. Holmgrens far hade varit hovpredikant i Medevi.[24] Därifrån var det inte långt till Holmgrens barndomshem Åsen, "'nejdens skönaste och ståtligaste utsiktspunkt'".[25] Holmgren undervisades av en "läsaremor", av klockaren och av sin bror Hjalmar på dennes ferier. Då han var 15 år tillträdde fadern Vinnerstad regala pastorat med annexförsamlingen Motala, och för Holmgren blev skolgång möjlig.

tog han till orda ifråga om fysikens studium i folkskolorna. Om man lyckades "till och med blott i någon mån" skulle det kunna bli av oberäkneligt stor betydelse för Sveriges materiella utveckling.[22] Siljeström utgav läroböcker för folkskolan i räkning och i geometri åren 1866 respektive 1867. Beträffande läroboken i fysik tycks han inte ha fullföljt sina intentioner. Från ecklesiastikdepartementets sida vände man sig senare till C.A.V. Holmgren.

C.A.V. Holmgrens egen skolgång

Den person som fick den största betydelsen för teknik- och fysikinslagen i *Läsebok för folkskolan* var Carl Albert Viktor Holmgren (1824-1905). Han författade respektive redigerade sjätte avdelningen, "Beskrifningar af allmänna naturföreteelser, uppfinningar m.m." i *Läsebok för folkskolan*. Hans personliga levnadsöde och förutsättningar skall här skildras med viss utförlighet, då det på många sätt kan öka förståelsen för läsebokens starka betoning av teknik och fysik.

En omfattande biografi, "Ur Professor C.A.V. Holmgrens levnadssaga", har sammanställts av sonen Andreas Holmgren, född 1869.[23] Andreas Holmgren, som hyst en stor beundran för sin far, har daterat förordet år 1943. Beteckningen "levnadssaga" tillåter antagandet att verket är tillrättalagt och bygger på ett censurerat brevurval. C.A.V. Holmgren själv eller hans hustru kan ha censurerat korrespondens som visat spår av önskan om krig mot Preussen på 1860-talet. Opinionen i Sverige till det nya tyska kejsardömet blev som bekant snart en annan än den var till det Preussen som anföll Danmark. Nedan citeras brev till en av Holmgrens förtrogna som visar ett engagemang som inte redovisas i vad som betecknats som "levnadssaga".

C.A.V. Holmgrens far hade varit hovpredikant i Medevi.[24] Därifrån var det inte långt till Holmgrens barndomshem Åsen, "'nejdens skönaste och ståtligaste utsiktspunkt'".[25] Holmgren undervisades av en "läsaremor", av klockaren och av sin bror Hjalmar på dennes ferier. Då han var 15 år tillträdde fadern Vinnerstad regala pastorat med annexförsamlingen Motala, och för Holmgren blev skolgång möjlig.

des av prästhemmet. När koleran nådde verkstaden och 20 människor vid verkstaden och i köpingen dog, gavs lugnande besked i brev från prästhemmet. Ingen av deras bekanta hade dött, de som dött var "allt fattigt eller supigt folk".[34]

Hjalmar Holmgren blev professor i maskinlära och C.A.V. Holmgren docent i fysik 1855. De tillhörde båda en generation som skaffat sig sin utbildning innan den institutionaliserats inom läroverk och universitet i Sverige. Beträffande personliga relationer utgör de en parallell till de industriledare som enligt Jan Hult hade börjat som lärlingar.

Enligt Bosse Sundin i kapitlet "De två kunskapstraditionerna. Vetenskap och teknik under 1800-talet" var det länge olika sociala skikt i samhället som ägnade sig åt vetenskap respektive teknik. Vetenskapsmannen var teoretiskt orienterad och det var den praktiskt lagde hantverkaren som ägnade sig åt teknik.[35] Det var rimligen just därför att kunskapen i teknik ännu inte institutionaliserats som den kunde bli representerad i en folkskoleläsebok.

Utbildning — militärt och civilt

C.A.V. Holmgren undervisade i matematik och botanik vid Lyceum, en högre skola i Uppsala, åren 1852-56 och hade dessutom andra läraruppdrag.[36] Han gjorde en vetenskaplig resa till Tyskland, Frankrike, Italien och Schweiz och vistades utomlands under cirka ett år 1856-57. Han var 1858-60 lärare vid högre artillerilläroverket på Marieberg i Stockholm och 1858 även vid Svenska Slöjdskolan som förberedde för praktiska yrken. P.A. Siljeström hade han kontakt med åtminstone då han på dennes uppdrag köpte instrument i Paris för Nya elementarskolans räkning 1859.[37] Vid Lunds universitet tjänstgjorde Holmgren från 1861 som adjunkt och från höstterminen 1861 som t.f. professor i fysik.

Den tidens militärer hade ofta ett stort samhällsintresse och inte minst engagerade de sig för folkbildning. Det gällde inte bara överste J.A. Hazelius som Holmgren kände personligen. Från svärfadern f.d. kapten friherre J.W. Stjernstedt (1806-1865) fick Holmgren brev om skarpskytterörelsen, banker och skolor. Han uppmanades verka för sparkassor eller sparbanker för de mindre bemedlade.[38]

Svärfadern bad om redogörelse för "söndagsskolan", dvs. en hantverksskola i Lund. För att omorganisera en skola i Uppsala som kallades "skarp-

skytteskolan" fick man Holmgrens "två fullständiga brev" att gå efter. Svärfadern meddelar också att folkskolan i Uppsala skulle förbättras, vilket man hade statsrådet Carlson att tacka för.[39]

Bibliotek tillhörde folkbildningen. Hösten 1864 skrev svärfadern om "skarpskyttebiblioteket". I och med detta hade det lyckats honom att få till stånd sockenbibliotek på fem ställen. I Stockholm hade man köpt böcker om naturen, reseskildringar med bilder, medan det ansetts onödigt att köpa läroböcker och religiösa böcker som ej lästes. Det gladde honom att de lärda så ofta delade hans åsikter.[40] Ordbildningen "skarpskyttebiblioteket" ger antydan om en litterär institution. Biblioteket kom att utgöra grunden för stadsbiblioteket i Uppsala.[41]

Förlagskontakter

Holmgren hade en korrespondens med bokförläggare Abraham Bohlin i Örebro och av den har brev från Holmgren bevarats, medan citat ur brev från Bohlin återgivits i biografin över Holmgren. Ett brev från Holmgren 1862 gäller en översättning av ett lättfattligt arbete i mekanik och fysik, ej avsett som lärobok utan för den stora allmänheten och lämpligt för sockenbiblioteken. I verket som visserligen var omfattande beskrivs experiment som lätt kunde göras med hemmagjorda instrument, och det var försett med enkla träsnitt. Han nämner också att han skriver på en lärobok i fysik för läroverken.[42]

I ett positivt svar tänker sig bokförläggare Bohlin en läsekrets vid sidan av både läroverk och sockenbibliotek. Holmgren meddelar i juni 1863 att avsnittet om mekanik var färdigöversatt. Han bearbetar och ska klippa ut träsnitten och fästa dem på plats i manuskriptet. Boken skulle kunna användas vid lantbruks- och slöjdskolor, även för kursen i mekanik vid Alnarp.

Holmgren anser, enligt detta brev, inte att läroverken ska ge undervisning i mekanik och fysik:

> Mångläseriet och det *myckna* läsandet slappar sinnet, och intresset för nyssnämnde studier skulle, tror jag, vinna, om lättlästa böcker rörande dessa ämnen sattes i händerna på ynglingar, hos hvilka en *måttlig* och *grundlig* läsning hade *väckt* ett allmänt kunskaps*begär* och hvilka förunnats fristunder för att efter fritt val få tillfredsställa detsamma.

Den bok han vill ge ut är författad av F.E. Johannes Crüger, *"Schule der Physik" auf einfache Experiment gegründet und in populärer Darstellung für Schule und Haus [...] methodisch bearbeitet* och har i Tyskland utkommit i flera upplagor. De flesta läroböcker han skaffat sig i avsikt att själv författa en är avskrivna av kompendier och blir snabbt föråldrade, i motsats till den populärt skrivna av Crüger. Han erbjuder sig att granska och skriva förord. Av nästa brev till Bohlin, 25 juni 1863, framgår att det är fråga om en större bok i mekanik, fysik och kemi.[43]

I brev 15 november 1863 tackar Holmgren för anbud men ska se igenom bokens sista upplaga och dessutom se om uteslutningar kan göras. Kanske finner han ett bättre arbete att ge ut. Något har sedan hänt eftersom inga nya kontakter med förlaget i Örebro följde. Boken kan ha förefallit föråldrad, antingen för att darwinismen började vinna insteg eller därför att Holmgren uppmärksammats på verkets nyare upplaga. Som sonen Andreas Holmgren påpekar gav fadern inte ut någon lärobok i fysik och uppsatserna i *Läsebok för folkskolan* kan ha ersatt "den 'lättfattliga läseboken i mekanik och fysik'".[44]

Av citerat brev från Frithiof Holmgren den 4 januari 1867 framgår det att C.A.V. Holmgren "underhållit Malmöboarna med akustik".[45] Bokförlaget i Örebro var aktuellt igen i februari 1867.[46] Holmgren tackar för anbud, berättar att han ska göra en resa och ska söka litteratur. Han vill ge ut en samling populära småskrifter om det nya inom naturvetenskapen. Han har hållit föreläsningar i Malmö, och han har material till en volym där föreläsningarna kunde ingå.[47]

Det bör ha varit minnen från tidigare resor men troligen också tankar på kommande resor som gav Holmgren inspiration. Författarskap är aktuellt igen den 11 augusti 1867. Holmgren som erhållit det Dicksonska resestipendiet[48] — en anknytning till industri i Göteborg — reste i augusti 1867 tillsammans med sin fru Elin via Schweiz till världsutställningen i Paris.[49]

Till Holmgren som skulle fira jul utomlands skickade professorn i grekiska vid Lunds universitet C.W. Linder sin uppsats i skolfrågan som en "erinran om fosterjorden", och ifråga om uppsatsen menar han "att hemlandstoner ljuda deri".[50] I "Några ord om skolfrågan i Norden" som trycktes 1867 i *Nordisk Tidskrift för Politik, Ekonomi och Literatur* — i fortsättningen kallad *Nordisk Tidskrift* — förespråkar Linder bl.a. nationell bild-

ning.[51] Intresset för skolfrågor förenade de tre vännerna C.W. Linder, G.K. Hamilton och Holmgren. Nordismen har dock i *Läsebok för folkskolan* beträffande industrialiseringen ersatts av nationalism, något som dock främst gäller de avsnitt som inte Holmgren skrev, respektive valde, texter till.

Möjligen var det först planerat att Holmgren skulle skriva en lärobok. Ett odaterat brev från A.T. Bruhn, chef för folkskolebyrån på ecklesiastikdepartementet, gällde "en mindre lärobok i Fysik för folkskolorna jemte anvisning å lämplig materiel". Med sin ovan redovisade pedagogiska uppfattning om hur intresse skapades kan Holmgren ha skrivit om fysik på ett så populärt sätt att man, när förslaget kom in, placerade det som en avdelning i den realencyklopediska *Läsebok för folkskolan*. Läroboksfrågan var dock aktuell även senare. I brev från Bruhn daterat 15 oktober 1869 frågas om ett arbete hunnit fullbordas och om så ej är fallet hoppas brevskrivaren att det ska bli färdigt följande år. Det är rimligen fråga om ett läromedel i fysik.[52]

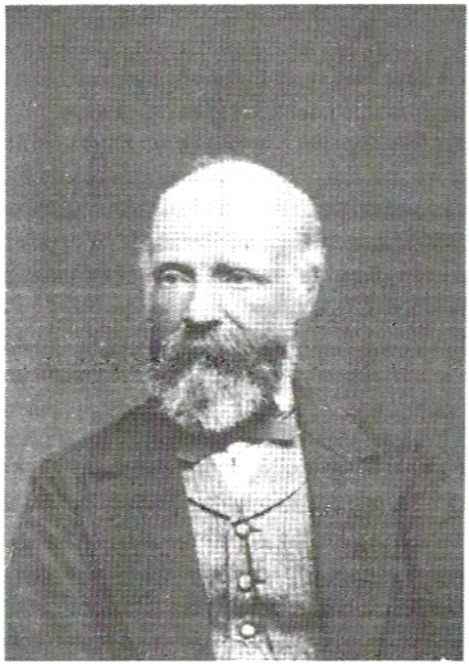

Professor
C.A.V. Holmgren

Inspirationskällor

Ett par av texterna i *Läsebok för folkskolans* sjätte avdelning är anonyma, nämligen "Ångbåtar", "Jernvägar", "Gas och gaslysning" och "Jordens inre". De kan vara översatta men de är i så fall bearbetade för att passa i en svensk läsebok.

Eftersom Holmgren, som förut nämndes, planerade att översätta Johannes Crügers *"Schule der Physik"* kan den tänkas ha varit en viktig förebild. Crüger, f. 1822, hade lärarerfarenhet från högre flickskolan i Brandenburg an d. Havel, innan han efter andra tjänster blev lärare vid seminariet i Eisleben. I den mån Holmgren påverkades av hans "fysikskola" och i den mån den var anpassad till undervisning av flickor har via Holmgrens texter material flyttats från flickskola till folkskola. Crügers läroböcker för folkskolorna i fysik och naturlära utkom in på 1880-talet. Han gav också ut många läromedel för religionsundervisningen.[53]

Det ligger nära till hands att jämföra *Läsebok för folkskolans* fysikavsnitt med motsvarande texter i Zacharias Topelius *Läsebok för de lägsta läroverken i Finland, Naturens Bok*, tredje upplagan 1860, Helsingfors. Lättlästa böcker i fysik för de unga var ju Holmgrens ideal. Då kommer man att jämföra inte bara fakta utan också världsbilder. I den dualistiska världsbilden hos Topelius kunde naturen bli värdefull främst som vägvisare till skaparen, till Gud. Denna natursyn — uttalad eller ej — var självklar i skolans värld innan de darwinistiska idéerna nådde skolböckerna.

Ifråga om mängd meddelade fakta i fysik är de båda böckerna jämförbara, men Topelius använder en ramberättelse, en far undervisar sin son. "Om wattnet" inleds:

> En dag, när det mycket stormade och sjön gick i wågor, sade fadren: se Guds kraft! Elementerna äro i uppror.
> Anders sade: **elementer**, hwad är det?

Faderns undervisning följer. Genren äventyr till sjöss, som den välsituerade familjens gosse kan tänkas ha varit bekant med, infogas i och med att berättarjaget omtalar en sjöresa med upplevelsen av "huru stor Guds allmakt är i elementerna". Textens slut blir till en lovsång, allt styrs av Gud. Ej oväntat nämns både Noak och finländska vattendrag i denna läsebok. I

Nikanders dikt "Vågen" reduceras naturen sedan till symbol, "Mitt lif är en våg, / som röres en tid / I svallande tåg / Vid vindarnas strid".

Även om fakta ofta är desamma läggs tonvikten olika. Topelius text "Om ljuset och värmen" hänvisar till "det sanna ljuset" och ber om själens upplysning. Ur Topelius *Naturens Bok* ska mer läsas ut än kunskap i fysik. Lika tydligt är att Holmgren i likhet med andra darwinister endast uttalade sig om vad man då kallade den sinnliga världen, till skillnad från den andliga.

Inspiration till sina läseboksstycken kan Holmgren också ha fått från *Tillæg* till andra upplagan av P.A. Jensens norska *Læsebog for Folkeskolen og Folkehjemmet* med uppsatser i fysik, geografi och geologi,[54] som omnämns i *Nordisk Tidskrift*, den tidskrift som utgavs av G.K. Hamilton. Denne som 1862 utnämndes till professor i administrativ rätt och nationalekonomi i Lund var liksom Holmgren svärson till friherre J.W. Stjernstedt; de var alltså svågrar.[55] Hamilton var verksam inom den s.k. liberala arbetarrörelsen som organiserade arbetarföreningar, där de flesta kanske inte var arbetare. Han höll föreläsningar om den kooperativa rörelsen. Han trodde inte på socialismen, utan ansåg att en fri konkurrens skulle leda till ökat välstånd.[56]

Norge var i union med Sverige och att det i Sverige fanns intresse för norskt skolväsende visas av att P.A. Jensens norska läsebok nämndes i *Nordisk Tidskrift* och recenserades i *Svensk Literatur-Tidskrift*. Då tidskrifterna utgavs av vänner till *Läsebok för folkskolans* medarbetare C.A.V. Holmgren respektive Artur Hazelius är det rimligt att anta att den norska läseboken studerats som förlaga för den svenska. Av anmälan i *Svensk Literatur-Tidskrift* framgår att fysikavsnittet i *Tillæg til Læsebogen* omfattade 80 sidor och lika många illustrationer.[57]

För både den svenska och den norska folkskoleläsebok som utgavs med statligt stöd engagerades vetenskapsmän som författare. Vissa av professor H.H. Raschs beskrivningar i den norska läseboken kan ha verkat avskräckande och på så sätt ha lockat Holmgren till en extra livsbejakande hållning. Luft behövdes, enligt Rasch, för att leva, något som illustreras av att en trast i snara dör och av en människas drunkning. "Mange af eder har maaske allerede begyndt at dræbe Dyr paa denne Maade", hänvisar Rasch till elevernas erfarenhet. Till hemskheterna hör också att en mus dör i en flaska

med lock och att människor dör utan luft varför spjäll ej bör stängas på natten. Fler exempel med dödlig utgång ges. Det är en gammaldags undervisning inramad av psalmer om naturen. Vattnets förmåga att bilda ånga nämns visserligen: "Hvorledes Menneskene have anvendt denne Egenskab hos Vandet til sin nytte, derom ville vi tale i Tillægget til denne Bog".[58] I motsats till den svenska folkskoleläseboken och till Matzens danska ersattes P.A. Jensens norska snart av andra.

För att förstå C.A.V. Holmgrens insats som bidragsgivare till *Läsebok för folkskolan* bör man se den tillsammans med läsebokens andra delar som sysslar med industri, teknisk utveckling, handel och kommunikationer, den bild av Sverige och svenskarna som den ger.

Dröm om välstånd som tema i *Läsebok för folkskolan*

I *Läsebok för folkskolans* mest omfångsrika avsnitt, "Naturskildringar från fäderneslandet", beskrivs landskapet geografiskt, både dess begynnande industri och den natur som lockade turisten. I läsebokens följande avdelning "Berättelser och lefnadsbilder ur fäderneslandets historia" skildras utveckling i historiskt perspektiv, och föredömen ges för handlandet. Beskrivning av andra delar av världen samt allmän historia följer. Kunskaper i teknik och om teknisk utveckling meddelas. Läsebokens texter har sannolikt även avsett att stärka intresset för ämnet trädgårdskunskap.

Industri och samfärdsel

Ett av läsebokens teman är att det nordliga Sverige koloniseras, varvid naturens krafter "tämjs", exploateras av tekniken. Sverige beskrivs från norr till söder med ett urval texter som hämtats ur reseskildringar, böcker om djur och natur samt diktsamlingar. Norrland som hade drabbats särskilt av nödåren var samtidigt ett område man hoppades mycket av för framtiden, inte minst trävaruproduktion. Stora orörda områden lockade turister till utsikter över fjäll, väldiga vattenfall och midnattssol. Den vilda naturen innebar en lockelse och en utmaning till människan att besegra de bundna krafterna.

Det byggande som skildras från de nordligaste regionerna är bäverns dammar och hus. Byggandet sker kollektivt av "ett helt bäversällskap, i vil-

ket varje enskild bäver skall ha sina bestämda göromål". Bävern tillhör de utrotningshotade arterna och ska försvinna "i samma mån som landets odling fortgår och befolkningen ökas".

I Hälsingland möts ursprunglig natur och tekniska framsteg: i varje bäck har anlagts kvarn och ett linberednings- eller tröskverk "under det att landets storartade natur i skarp omväxling framstår i dess strida vattenfall och i den ram av bergshöjder, som omger dalen". Till dåtidens framgångsrika hemslöjder hörde linnetillverkning.

Dalälvens vattenkraft används för att slipa porfyrvaser och sarkofager, för kopparverk samt för sågning av bjälkar och smide av järn. Falu gruva erbjuder sedan ett skådespel. Den resande som närmar sig staden ser en vit rök stiga mot molnen. Ett "mörksens rike" framträder, en död stad och svavelfärgade lågor. Vägvisarna ser ut att vara av jättesläkt. Författaren är Fredrika Bremer.

Värmland beskrivs med ett par texter av Erik Gustaf Geijer. Med nostalgi minns han sin barndom och åsynen av "Vulkans söner" och den nordiska vintern. För Uppsalaakademikern var smederna söner till en antik gudomlighet, smideskonstens gud, inte till valloner. Den klassiska bildningen var självklar och viktigare än människorna omkring honom. Men gruvorna ska

ge välstånd: "I lågande masugn, i gruvornas schakt, / Där växa mest Värmelands skördar."

Gruvorna i Dannemora består av "djupa, hemska gravar" samtidigt som de för turistens ögon företer "en underbar anblick", dvs. ger ett egendomligt, sällsamt eller mystiskt intryck. En rolldikt om gruvarbetaren av Böttiger avslutar textsviten om mellansvenskt bergsbruk. Enligt Böttiger är gruvarbetaren nöjd och Guds öga ler mot honom i den mörka gruvan.

Om exportvolymer och priser säger läseboken inte ett ord, och inte heller om barnarbete, olycksfall och sjukdomar. Man ville påverka elevernas känslor till beundran för landet och för arbetet. Gruvorna framstår som karaktäristiska för det svenska, och någon plats för att omnämna invandrare ges inte.

Det har redan framgått att reseberättelser ingick i folkskoleläseboken. Entusiasmen var stor för resor med de nya kommunikationsmedlen tåg och ångbåt. I "Resa genom Östergötland" får läsaren ta del av en resenärs upplevelse av färd med järnväg sträckan Katrineholm—Norrköping. Till de byggnadstekniska nyheterna hör två tunnlar, en utfylld sjö, bergssprängningar och anlagda bankar varav en går mellan bergvägg och dalgång.

Nytt var de snabbt växlande vyerna, kyrkor och trädgårdar passerar revy, och resenärens öron inregistrerar hammarslagen från Hults bruk, ljuden av de surrande spindlarna vid bomullsspinneriet och andra ljud från kvarnar och sågar. På Bråviken syns inte bara segelbåtar utan också ångbåtar. "Jordbruk, bergsbruk, industri, handel och sjöfart finna vi här i nära förening," konstaterar författaren i entusiasm över den nya tiden strax före ankomsten till Norrköping. Tack vare vattenkraften vid Motala ström har textilindustri, mekaniska verkstäder, sockerbruk och pappersbruk anlagts. Därtill kom en god hamn och "en mindre järnväg för hästkraft" — där hästarna drog — för utskeppning av malm och skogsprodukter från bland annat Finspång.

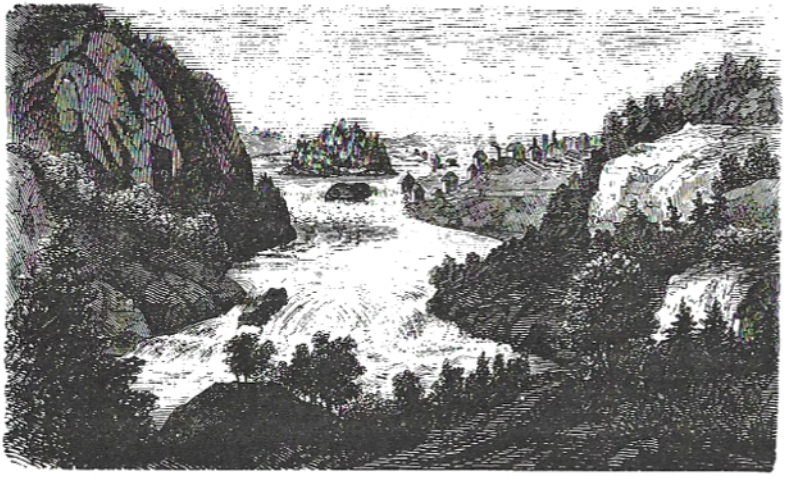

Resenären genom läsebokens landskap når i en följande text Nässjö, varifrån det fanns möjlighet att resa med järnväg till södra och västra Sverige. Läsebokens läsare fortsätter resan västerut. I texten "Trollhättan" inviteras läsaren att delta i fantasin: "Ni kommer från Stockholm, för att kanalvägen bege er till Göteborg." Orörd natur, de ännu inte utbyggda fallen vid Gullö och "Helvetesfallen" finns nära kanalen med slussarna.

I en historisk bakgrundsteckning berättas, att tanken på en segelled mellan Vänern och Kattegatt hade framförts av biskop Brask och gillats av Gustav Vasa. Karl IX hade bidragit till en kanal förbi fallen i älven nedanför Vänern. Polhem hade visat Karl XII en plan för att göra hela älven segelbar. Efter uppehåll och förnyade ansträngningar var Trollhätte kanal färdig 1844 och då lika bred som Göta kanal:

> Sålunda har en väg blifvit sprängd genom hälleberget, och aflägsna land satta i förbindelse med hvarandra. Sakta gungar man nu utför de branta fjellväggarna, under det man lyssnar till dånet af de nedstörtande vattenmassorna och till det gnisslande ljudet från verkstäderna, som drifvas af den mägtiga elfven.

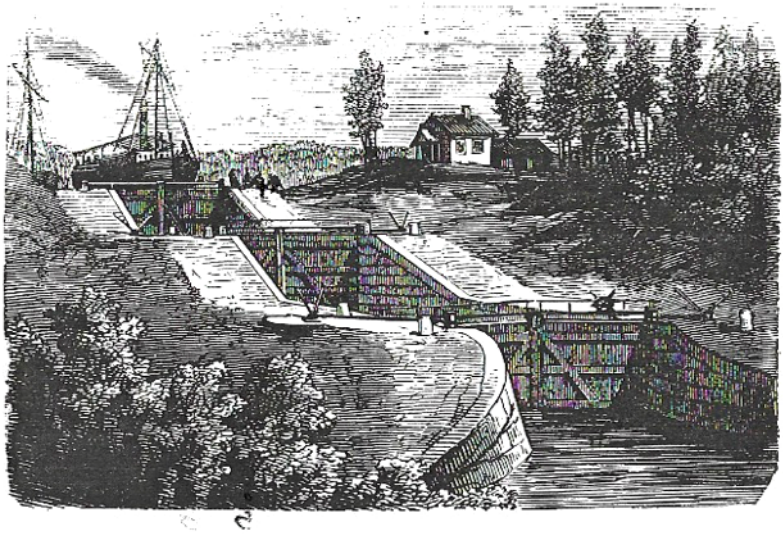

Den resande skulle till Göteborg och nästa läseboksstycke tar läsaren med in i staden från söder. Staden har venetianska kanaler, ståtliga byggnader och en järnvägsstation jämförbar med utlandets förnämsta. Dock är inte det hela större än att "London skulle kunna stoppa det i fickan". Trots jämförelserna med utlandet nämns ingen invandrare, ingen Carnegie, Chalmers eller Dickson.

Göteborg sägs ha gjort mer för samhällets välstånd och utveckling än andra svenska städer. Läsebokens positiva bild av staden som handels- och industricentrum har utan tvivel samband med bokens tillkomst och dess förankring i Göteborgs skolförhållanden som nämndes i inledningen.

Härnäst på sin tänkta resa påminns läsaren om att militära behov brukar styra den tekniska utvecklingen. Försvarsanläggningen i Karlskrona var utrustad med optisk telegraf, dvs. ett signalsystem avlästes med hjälp av kod. Ångmaskiner användes för länspumpning av verkstädernas dockor.

Skånes omvandling via enskiftet får läsaren ta del av från tågfönstret. Det påpekas att naturliga ängar ersätts med åkrar och att mejerier tillhör det nya. Någon mer utvecklad industri i Skåne nämns ej i *Läsebok för folkskolan*.

Detta var alltså den geografiska bilden av det samtida Sveriges industri och samfärdsel i *Läsebok för folkskolan* 1868. I den historiska avdelningen berättas om människornas insatser under tidernas gång.

Försynen hjälper den enskilde medborgare som verkar för nationen

Läsebokens historiebild har sin tyngdpunkt i uppbyggandet av landet genom enskilda insatser. Exemplen hämtas ända från forntiden; efter gudasagan berättas hur asagudarna byggde sina borgar. Om Gustav Vasa berättas att han undervisade sina barn att de skulle älska och hedra lantbruk, bergverk, handel och även böcker och konst; då skulle undersåtarna göra det också, för de "apar", tar efter, fursten, heter det. Kungarna lyftes fram som föredömen, eller som det heter i läseboken, "efterdömen", som sådana var både Gustav Vasa, Gustav II Adolf, Karl X Gustav, Karl XI och Karl XII användbara. De var föredömen som personligheter och som krigare och fromma, främst i alla avseenden Gustav II Adolf, om vilken det också berättas att han gjort förbättringar inom krigskonsten och "uppfinningar" ifråga om härens uppställning.

Om det från äldre tider främst är kungar och krigare som framhålls som efterföljansvärda personligheter blir det för senare tid — förutom skalder — vetenskapsmän och industriidkare som får stå som ideal. Det blir ett tema i läseboken att enskilda får bistånd av försynen, och denna förklaringsmodell ger läseboken en prägel av optimism. Det är — i liberalistisk anda — enskilda svenskar som verkar för fosterlandet, enligt läseboken. Genom att exemplifiera att den enskilde svensken är duktig och framgångsrik ges en antydan om att den svenska nationen består av strävsamma individer och är en lyckosam och framgångsrik nation.

Polhem och Alströmer är förebilder ifråga om praktisk verksamhet för fosterlandets fromma. Christopher Polhem, den store typiske ingenjören, ägnas något mer än sju sidor i *Läsebok för folkskolan* samt dessutom en porträttbild, vilket bara tillkommer de allra förnämsta svenskarna.

Läsebok för folkskolan är disponerades enligt principen att eleverna skulle påverkas bäst genom att ett tema togs upp för att senare återkomma och då ges nya dimensioner. Polhem nämns först i skildringen av Uppsala domkyrka, där slutklämmen är att en av kyrkans klockor ska vara den största i Sverige och att urverket tillverkats av Polhem. Nästa gång Polhem figurerar är i samband med hans planer på att göra Göta älv segelbar.

Berättelsen om Polhem betonar hans viljekraft och ihärdighet. Redan vid tolv års ålder fick Polhem försörja sig själv och på olika sätt "genom flit och ihärdighet" skaffa sig kunskaper. Så småningom ingrep "försynen" i form av att han fick se ett gammalt ur i Uppsala domkyrka som han restaurerade och fullbordade så att det väckte allmän beundran, "även hos utlänningar". Hans verksamhet vid Falu gruva och Karlskrona skildras. Han belönades av kungen med adelskap och namnet Pålhammar ändrades till Polhem.

Läsebokens tema blir också tydligt då det framhävs att Polhem ville att svenskarna själva skulle förädla sina råvaror och tillverka vad de behövde.

Det "förtröt", förargade, honom att det inte fanns några manufakturverk i Sverige utan svenskarna "måste av utlänningen köpa allt som skulle vara prydligt och konstskickligt arbetat", heter det. En mängd ting räknas upp som tillverkades på hans initiativ vid manufakturverket i Stjärnsund, saxar, pressar, filar, skruvmaskiner, låsmaskiner, klockor samt fat, skålar och tallrikar av tunn järnplåt.

Om man vill betona svenskars insatser förringas invandrares. Hur tydligt detta är visar en jämförelse mellan två versioner av samma text som beskriver arbetet i manufakturverket i Stjärnsund. I en äldre läsebok eller tidskrift, *Läsning för Folket*, innehöll beskrivningen ett omnämnande av att "utländska arbetare införskrefvos, hvilkas efterkommande ännu lefva där." Denna passus saknas i *Läsebok för folkskolan*, som alltså har bearbetat texten i nationalistisk riktning.

Polhem hjälper till med bergverk i Harz, undervisar tyskar i Sverige, och ryske kejsaren försöker få honom i sin tjänst. "Men den trofaste Svensken kunde ej förmås att öfvergifva sitt fosterland, och Sveriges konung underlät icke att med ytterligare utmärkelser hedra en man, som var landets ära och stolthet."

Hur var det nu med Polhem? Var han så svensk? Eli F. Heckscher behandlar honom faktiskt under rubriken "Utlänningarnas roll" i kapitlet "Hushållningen under internationell påverkan (1600-1720)".[59] Tillsammans med namnet Geijer nämner han Polhem som två av de mest ryktbara namnen på "betydande utlänningar eller betydande svenskar med utländsk härstamning".

I *Läsebok för folkskolan* ges Jonas Alströmer en rangplats i återuppbyggnadsarbetet i frihetstidens Sverige:

> Blödande, stympadt, utmattadt låg Sverige vid Karl den tolftes död. Jordbruk, slöjder, handel — allt var i lägervall, emedan både penningar och armar saknades. Det kunde ej mer upptaga striden om öfverväldet i norden; endast genom utvecklingen af sina egna inre tillgångar kunde det läka sina sår, återvinna kraft och anseende.

Den efterfrågan på förädlingsindustrier som kommer till uttryck kan ha påskyndat utvecklingen under de senare decennierna av 1800-talet. Situationen efter Karl XI:s krig kan ses som en parallell till tillståndet av sorg efter

förlusten av Finland 1809. En militär förlust skulle vändas i ett annat slags seger. Man kan jämföra med tysk och japansk industriell utveckling efter andra världskriget.

Läseboken betonade att Jonas Alströmer, "Svenska slöjdernas fader", liksom Polhem ägnade sig åt medborgerligt nyttig verksamhet, och att gemensamt för dem båda var den bristfälliga undervisningen under barndomsåren. Detta bör ha verkat som en utmaning för elever som kanske tidigt måste sluta skolan.

Det berättas vidare om hur Alströmer visserligen blev engelsk undersåte, men hur liksom i Polhems fall den fosterlandsbeskyddande försynen ingrep. I London fick Alströmer se att en stor mängd fabriksvaror varje år exporterades till Sverige.

> Då — säger han sjelf — öppnades genom den Högstes tillskyndelse hans förstånds ögon. Det smärtade honom att se sitt kära fäderneslands barn skicka sina penningar till ett främmande land för varor, dem de lika väl kunde tillverka hemma. Från denna tid uppkom hos honom en 'brännande längtan' att der införa samma näringar, som grundat Englands välmagt.

Polhem understödde senare hans planer på textilindustriell verksamhet i Alingsås. Liksom Polhem arbetade Alströmer för fosterlandet och inte för egen vinst. Han köpte maskiner utomlands och lät arbetare flytta med till Sverige. Tidens industrispionage innebar direkta faror. I Holland omringades han av vävargesäller som ansåg att han stal deras bröd. De kastade sten efter honom, och när han skulle segla därifrån "med en dyrbar last af strump- och handväfstolar, ullkardor, valktunnor, ull och färgämnen samt en mängd arbetare" gjorde holländarna motstånd så han fick smyga iväg på natten. Riktigt spännande läsning bör det ha varit för skolbarnen.

Alströmer startade verksamhet i Alingsås. Han höll inte kunskaperna för sig själv utan delade generöst med sig. Den pedagogiska intentionen kommer till uttryck då det sägs att Alingsås blev "en skola för hela riket; och äfven för utländingar, såsom Danskar och Ryssar, tjenade det till mönster vid dylika anläggningar." Sverige kunde till och med exportera.

Alströmer odlade potatis och tobak, och han lät en smed resa till England för att skaffa kunskaper om finsmide. Alströmer blev liksom Polhem adlad. "Oupphörligt hvälfvde Alströmer nya fosterländska förslag i sitt sinne", och det betonas att "ifall han anlagt endast några få verkstäder, hans

enskilda vinst blifvit vida större, men denna vinst hade varit en förlust för det allmänna. Också låg all beräkning på hans egen även lofliga vinning fjerran från hans tankar."

I texten om Alströmer jämförs Sverige med utlandet. I Sverige var hälften av folket tiggare medan nästan alla utomlands var sysselsatta, påstås det. Svenskarna emigrerade för att klara sitt uppehälle. Beskrivningen av 1700-talets Sverige påminner om den stora befolkningsökningen på 1800-talet som ledde till proletarisering och till accepterande av industrialiseringen. Som arbetsgivare beskrivs Alströmer mera som en fader än som en husbonde och "snarare för eftergifven än för sträng". Texten om Alströmers förhoppningar om svenskt välstånd bör ha kunnat användas för att motverka emigration, vilket då ansågs som ett stort hot mot den svenska nationen.

Texten om Alströmer är till skillnad från den om Polhem åtminstone delvis nyskriven för läseboken — enligt innehållsförteckningen författad av Karl Kastman, en av läsebokens redaktörer. Den kan därför tänkas vara sammanskriven direkt efter redaktionens intentioner. Texten ingår i samma kanonbildning som texten om Polhem och den ingår därmed i den tradition som skildrar svenskarna som ett tekniskt begåvat folk. Alströmer visar prov på idealism då han sätter fosterlandets intressen högre än egen vinst. Hans tänkesätt stämmer knappast med den klassiska liberalismen som räknade med att enskild vinst innebar en vinst för hela samhället. I folkskoleläseboken krävs att den enskilde underordnar sig staten.

Entusiasm för industri, handel och samfärdsel i andra länder

I *Läsebok för folkskolan* värderas inte utlänningars och invandrares insatser i Sverige, men entusiasm visas för industri, handel och samfärdsel i industrialiserade länder som Frankrike och England. Det noteras att Londons börs är medelpunkt för världshandeln, men också stadens kyrkor, hamn och parker beskrivs. En följande text om stenkol nämner kolets bildningssätt och användningsområden. Texten om Paris följs av en text om silkesmasken, bl.a. om hur den smugglats ut från Kina.

Utomeuropeiska folk framstår inte som underlägsna. Kineserna sägs i många avseenden vara överlägsna européerna, och egypternas byggnadsverk är ojämförligt överlägsna. Indierna kan av bomull tillverka "de finaste

tyg med sidenets glans, pergamentets glatthet, spindelväfvens lätthet och genomskinlighet, och på samma gång med starkt lins fasthet". Dock exporteras tyg från England till både Kina och Indien. Ångmaskin, stenkol och uppfinningar har lett till att en person med spinnmaskin på en dag kan spinna lika mycket som en indier på ett helt år med spinnrock, berättar läseboken.

I läseboksavdelningen "Berättelser och lefnadsbilder ur allmänna historien" är det boktryckerikonsten som får ett eget avsnitt. Det betonas att bibeln var det först tryckta. Även den industriella och tekniska utvecklingen tycks ledas av den gudomliga försynen som då och då framträder i *Läsebok för folkskolan*. Med nya kommunikationer som järnvägar och ångbåtar kunde böcker och tidningar lättare distribueras och det tryckta ordet spreds över landet. I texten "Boktryckerikonstens uppfinning" jämförs forna tider med nuet, "nu, då hvarje ny sanning med otrolig lätthet meddelas åt verlden, och den ena menniskans tankar omedelbart och snabbt kunna erbjudas åt alla, som vilja mottaga dem". Även om det först var reformationen som snabbt kunde spridas så gällde de nya möjligheterna själva boktryckarkonsten. Varken religiöst sett eller i andra frågor behövde människorna längre finna sig i att hållas i andligt mörker, det är ett synsätt som läseboken tycks vilja förmedla. Texten om boktryckarkonsten är hämtad ur läseboksavdelningen "Berättelser och lefnadsbilder ur allmänna historien" som redigerats och till största delen skrivits av Hans Forssell. Den bör ses som en programförklaring från dåvarande docenten Forssell som året efter läsebokens tillkomst valdes till redaktör för folkskriften *Läsning för Folket*.[60]

Naturvetenskap, ny teknik och kommunikationer

Läsebok för folkskolan fick också ett avsnitt som betitlades "Beskrivningar av allmänna naturföreteelser, uppfinningar m.m.". Det är till stor del författat och som helhet redigerat av C.A.V. Holmgren. I läseboken behandlar han luften, vattnet, elden, ljuset, ljudet, magneten, elektriciteten, elekt-riska telegrafen och värmet. Mycket av detta tillhörde 1800-talets klassiska fysik och var grenar av den dåtida mekanistiska och materialistiska fysiken. I de avslutande texterna som inte skrivits av Holmgren berättas om enskilda uppfinnare.

I *Läsebok för folkskolan* möts eller bryts olika värdesystem och världsbilder. Enligt den allra första texten har jorden och människorna skapats av "vår Gud, vår Fader blid". I texterna om Polhem och Alströmer styrs, som vi sett, världen och människorna av en god försyn. I uppsatserna av Holmgren är det solenergin som driver världen, en värld sådan att den kunde vara skapad av en ingenjör. Från och med början av 1860-talet började Darwins idéer bli kända i Sverige. Naturen får nu en annan uppgift i pedagogernas ögon än att väcka beundran och leda tankarna till en skapare. Den är först och främst något för människan att använda. Men naturens egna krafter är även användbara inom undervisningen. Då Holmgren beskriver olika krafters inverkan väljer han exempel från naturen.

De samtida viktigaste formerna för energi var fortfarande människornas och dragdjurens muskelarbete, och därnäst vind- och vattenkraft. Men ångan, som 1850 utgjorde en procent av totalt utnyttjad effekt, ökade hastigt som energiform och användningen fördubblades vart tionde år.[61] Holmgrens entusiasm för vattenkraft, ånga och gas bör ha lett till framtidstro.

I "Luften" berättas om luftmotståndet, både såpbubbleblåsning och sprängning av brännvinspannor som varit tillslutna då ångan inne i dem svalnat av luftförtunning. Med sugrör som exempel förklaras pumpars verkningssätt, barometern samt koppglaset som användes vid dåtida vaccinationer.

För andningen behövs frisk luft, och Holmgren menar liksom många av hans samtida att frisk luft skulle minska barnadödligheten: "Visste man att rätt skatta den friska luften, så skulle de små grafvarna på kyrkogården säkerligen icke vara så många, ej heller koleran företrädesvis trifvas i de små husen." Konsten att flyga kunde "varje uppmärksam skolgosse" förstå. Diverse exempel för fram till luftballongen som avbildas över ett kyrktorn. Vindar, orkaner och till och med "skydrag" beskrivs. Fisk ifrån Vättern hade hittats på en äng och troddes först ha regnat ned. Just blandningen av egendomligheter från när och fjärran bör ha kunnat verka tilltalande för läsarna.

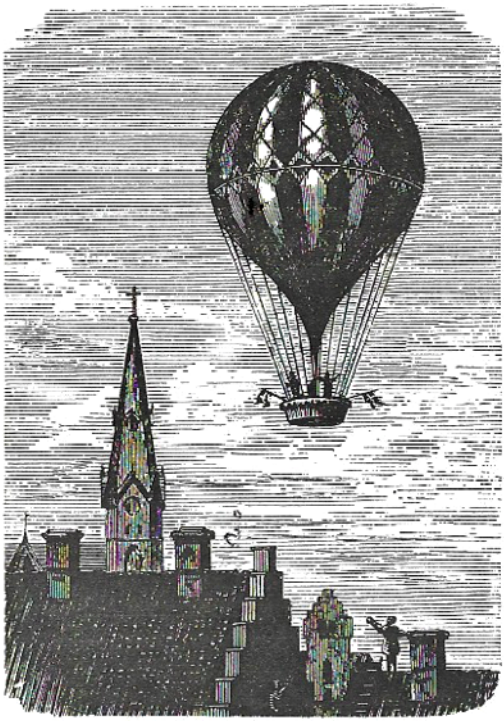

Ett av flera exempel på hur eld uppkommer hämtas från bergsbruket. Vattnets kraft omvandlas via drivhjulet och hammarslagen till värme hos järnet som börjar glöda. Att järn kan frätas av rost blir exempel på en långsam förbränning.

Ljuset symboliserar inte gudomlighet utan varje form av ljus jämförs med den energi som härrör från solen. Människokropp och teknik jämförs: "Ögat, örat, huden o. s. v. äro både till utseende och inrättning med hvarandra mera olika, än hvad en qvarn, en vattenhammare, ett sågverk sins emellan äro. Det bör då icke förundra oss, att den kraft, hvilken liksom utströmmar ifrån solen åt alla håll, med vår känsel uppfattas som värme och med våra ögon som ljus."

Experiment med skuggor och speglar föreslås. Hägring, förstoringsglas, regnbågen och fotografiet förklaras. Några sidor om ljudet leder fram till

musikinstrumenten, magnetismen förklarar kompassen och elektriciteten åskan. Läsaren får också praktiska råd.

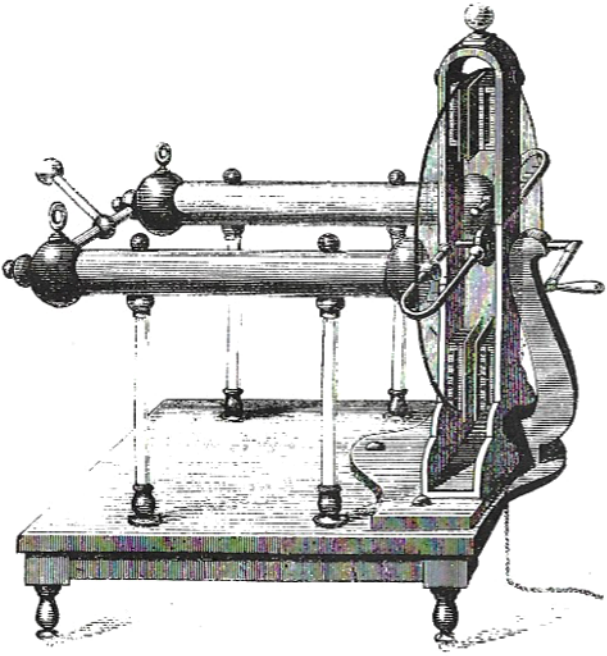

Elektriciteten var ett spännande fenomen och det var nog rimligt att recensenten i *Nordisk Tidskrift* efterlyste en text till bilden av elektricitetsmaskinen.[62] Lars Furuland ironiserar lätt i "Ljus över landet, Elektrifieringen och litteraturen" över hur den svenska folkskoleläseboken "kämpar" med att försöka förklara vad elektriciteten är för något.[63] Topelius räknar elektriciteten till "de stora, osynliga verldskrafterna", medan Holmgren förklarar att vem som helst genom experiment kan framkalla elektricitet. Det "inses lätt" hur åskledaren fungerar, och Holmgren liknar den vid en järnväg.

Elektriska telegrafen var en betydelsefull nyhet och byggdes ut samti-

digt med järnvägsnätet.[64] Holmgren är en optimistisk pedagog då han menar att det väsentliga ifråga om telegrafen är "så enkelt, att var och en, som vill, kan lära sig att förstå det. Försök att utgrunda det av vad som här blir skrivet!" Han börjar med att påminna om att eld kan framkallas på många sätt och han jämför med att man kan driva en kvarn för mjöl med hjälp av vattenånga, vind eller handkraft. Han går sedan igenom ett sätt att framkalla elektricitet och nämner användning i fyrar.

Telegrafens funktion och användningsområde beskrivs. När en främmande flotta blir synlig kan meddelande skickas. När priset på silltunnor är lågt på börsen kan inköp göras. Ett fartyg kan meddelas om en hotande orkan. Ett exempel gäller en stöld på en marknad. Tjuven kunde efterlysas genom telegram till järnvägsstationerna och i det aktuella fallet greps tjuven på en ångbåt som just skulle lämna Göteborg för att gå till England.

Holmgren vädjar till läsaren om aktsamhet om den allmänt nyttiga telegrafen. Hans beundran framgår av omnämnandet av telegraflinjen längs Atlantens botten. En person i England kan "samtala med en annan i Amerika, rätt över det vida världshavet, med föga mindre lätthet, än om de båda personerna satt med varandra vid samma bord".

Värmet får förklara hur termometern fungerar. I upphettat tillstånd går smedens hjulring att trä över hjulet. Principen för ångmaskinen är att värme blir drivkraft.

Holmgren nämner uppfinnarna, t.ex. Benjamin Franklin, men hans utgångspunkt är ting och nyheter. De tre följande anonyma texterna om ångbåtar, järnvägar och belysning med gas berättar om uppfinnarna. I Nordamerika heter hjälten, och ångbåtsbyggaren, Robert Fulton. Men han är inte ensam utan svenskarna hävdade sig, "en svensk man", John Ericsson, byggde ett fartyg med propellerdrift. Samuel Owen var den förste som byggde en ångbåt i Sverige men i läseboken utelämnas hans engelska nationalitet.

De nya färdmedlen visas på bild med rätt kraftig rökutveckling från skorstenarna. Röken ser ut att driva fram tåg och ångbåt och tycks därför markera framsteg. Samtidigt är naturen nära. Tågen, eller ångvagnarna som de kallas, "drar tusentals centners tyngd lika snabbt som fågeln flyger". Beundran för England är genomgående. Järnvägarna var en nyhet som spreds

till andra länder från England, får man veta, och det nämns att det var en engelsk präst som fann att gas kunde antändas och lysa.

Inte oväntat i ett land med viktig järnindustri följer till sist texter om jordens inre, vulkaner och berg- och jordarter. Intresset för jorden och dess historia stimulerades av nya upptäckter då man grävde kanaler och sprängde tunnlar.

Nya kunskaper

Gamla lärdomar gällde inte längre. Speciellt i Holmgrens texter skymtar nya kunskaper. Lätt gyckel tillåts då det berättas att det första exemplaret av ett lärt verk som bevisade att det var omöjligt att färdas med ångbåt över Atlanten, fraktades just med ångbåt från England till Amerika.

Man vet inte hur högt luftlagret sträcker sig. Holmgren förklarar vad som vore "sannolikt" ifråga om ett tänkt experiment. Att nytt tänkande var möjligt framgår av inledningen till flygkonsten: "I långliga tider hade man grubblat på något sätt att komma upp i luften [...]". Ifråga om elden hade man förr trott att eld var ett särskilt ämne, och ifråga om hur eld orsakad av åska borde släckas hade en del människor en felaktig uppfattning.

Beträffande ångbåtar berättas det att det var Robert Fulton som gjorde det första försöket. Innan det lyckades gick det under benämningen "Fultons dårskap", men sedan det lyckades " — huru hastigt ändrades ej tänkesätten!" Ett bättre lokomotiv gav Georg Stephenson, "den några år förut torftige arbetaren", hedersnamnet "'jernbanornas fader'".

Den nya kunskapen om att gas kunde ge ljus förändrade livet i städerna: "Under det att i forna dagar det var både obehagligt och farligt att i nattens mörker vandra genom de stora städernas gator och gränder, erbjuda nu långa rader af gaslågor en vänlig och vacker anblick."

Naturkunskap och trädgårdsodling

Naturlyriska stämningar ingår i Holmgrens beskrivning av hur han i Schweiz iakttagit vattnets tillstånd som is, vatten och ånga: "Då man vandrar nere i dalarna i Schweiz och söker svalka under blommande kastanjer och lummiga valnötsträd, kan man rätt ofta se, hur det snöar och yr uppe på

närbelägna bergstoppar." Han berättar också om hur skridjöklarna uppkommit och hur stenar rullats av forntida jöklar.

Bilden av en blomsterkruka med jord blir utgångspunkt för beskrivning av det kretslopp eller den process som visar växternas näringsupptagande från luften samt hur de avger andra ämnen till luften. Entusiastiskt frågar Holmgren vem som vattnar de "jättelika blomsterkrukor" som jordens dalar utgör. Och han frågar vilken energi som används, vilken kraft som driver verket. För Holmgren blir jorden ett verk, som drivs med solenergi. Det är fysikaliska lagar som styr skeendet i naturen och i enlighet med 1800-talets mekanistiska världsbild framställs jorden som en maskin.

Holmgren har troligen avsett att ge kunskaper som var allmänt användbara. Enligt texten "Luften" återställer växterna den syrgasblandade luft som människor och djur behöver för andningen. Djur och växter behövde vatten och utan vatten skulle allt bli öken. Holmgren undervisar i kemi genom att anknyta till barnets föreställningsvärld. Så här inleder han ett avsnitt om vattnets beståndsdelar syre och väte: "Vattnet, hvarmed sådana storverk som att kläda jorden med växter och lifva henne med menniskor och djur främjas, är ej ett enkelt naturämne." Han förklarar också att det är isen som, när det fryser på, gör att sädesväxternas rötter sprängs sönder.

Seendet av färger förklaras med exempel från växtriket: "När solen sjunker under himlaranden, förlora de blomstrande ängarna hela sin prakt; och om tjocka moln utestänga hvarje sken ifrån himmelens facklor, herskar mörker öfver jorden [...] Deraf kunna vi hemta den för mången måhända oväntade lärdomen, att blommor och blad, likt det mesta, som på jorden är, ej sjelfva lysa."

Vackra blommor kunde växa upp vid en snödriva om våren och det var inte bara värme växten behövde. Man kunde på prov låta en krukväxt stå i mörker. Växternas upptagande av ljusstrålar får förklara växternas utseende på dåtida fotografier.

Holmgren meddelar kunskaper av nytta för vården av växterna då han låter granristäcket som vintertid skyddar växterna bli bevis på att luft är en dålig värmeledare.

Holmgren har både skrivit själv och redigerat avsnittet om naturföreteelser och uppfinningar. Bl.a. har han valt "Jordens berg och mark" av J.J. Berzelius och A.E. Nordenskiöld. De geologiska fynden av växter och djur

i de vulkaniska bergarterna ger perspektiv på växternas förflutna, ger växterna en historia och visar att en del växter dött ut. Läsaren upplyses om stenkolens bildningssätt och om spår av palmartade växter i den svenska stenkolen. Barnens fantasi har kunnat få näring men också kunskap som ifrågasatte den religiösa världsbilden. Läseboken säger inte att skapelseberättelsen måste tolkas så att de olika dagarna motsvarade längre tidsperioder, men genom att ta upp nyare tankar kan den ha bidragit till att mildra de samtida konflikterna mellan olika livsåskådningar.

Matjorden omnämns bara på ett par rader. Holmgren har inte haft i uppdrag att ge kunskaper för svenskt jordbruk.

Att lära för livet

Skolan framställs i *Läsebok för folkskolan* som instrument för förändring — och en skola kunde vara något annat än ett klassrum. Alströmers Alingsås blev en skola och till Polhem skickades elever. Holmgren betonar också att allt är lätt att förstå — detta kan ha påverkat stora delar av svenska folket till optimism ifråga om synen på utbildningens möjligheter. *Läsebok för folkskolan* lästes även i seminarierna och i läroverken.

Att försynen bistod Polhem bör ha inspirerat läsarna till arbetsamhet och till att bli uppfinnare och egna företagare eller till att beundra dem som blev det. Texten om Polhem bygger på en uppsats som ingick i första årgången av den år 1835 startade *Läsning för Folket*. Genom att välja denna text ur en välkänd skrift, utgiven på P.A. Norstedt & Söners förlag som också tryckte folkskoleläseboken, legitimerade man och bidrog till en kanonbildning av folkläsning som innebar att svenskarna var ett tekniskt begåvat folk, alternativt att företagsledare borde beundras. Det är åtminstone i jämförelse med *(Kort) Handledning i Geografien samt Svenska Historien för Första Undervisningen i Folkskolor*, 3 upplagan 1865 en ny kanonbildning. Denna handledning ger hänvisningar till texter i *Läsning för Folket* men inte till texter om Polhem och Alström — den senare ägnas en text i 17 årgången — utan i stället till texter om de svenska kungarna. Folkskoleläseboken skapar därmed i relation till denna föregångare en kanon som ersätter eller kompletterar en tidigare kanon för folkskolan.[65] Denna nya kanonbildning i en läsebok inom folkbildningsväsendet kan jämföras med att tekniken då hade låg status genom att den hörde samman med lägre so-

ciala skikt inom befolkningen. (Se ovan avsnittet "Brytningstid — botanik eller teknik".)

I det pedagogiska mönstret ingår att brist på respektive tillgång på familjerelationer markeras. I läseboken nämns att Alströmer hade söner, till vilka han efterlämnade "en väl vårdad uppfostran, efterdömet av sina dygder och glansen av ett namn, som skall bli kärt för den senaste eftervärld". Beträffande Polhem utelämnas helt hans närstående. I *Läsning för Folket* från 1835 — ur vilken texten om Polhem hämtats — nämns faktiskt att Polhem hade hustru, söner och döttrar. Identiteten präglas av arbetet, närmare bestämt i relation till företagsledaren, staten eller nationen.

Representationsreformen genomfördes medan läseboken redigerades, och nya kommunallagar hade tillkommit 1862. En del unga manliga läsarna kunde bli riksdagsmän, valmän eller kommunalmän och få inflytande i framtiden. *Läsebok för folkskolan* handlar i själva verket rätt mycket om styrande inom riksdag och regering. Andra unga manliga läsare skulle bli arbetare vid en ny tids företag.

Ekonomiska resonemang saknas inte. Man får läsa om frihetstidens fredliga mössor som ville låta näringslivet utvecklas utan för mycket inblandning av staten, medan hattarna ansåg att staten frikostigt borde ge stöd åt näringslivet. Längre fram i texten "Jonas Alströmer" meddelas att Alströmer fick ekonomisk hjälp via riksdagen och fick besök av kungen.

Elevernas nationella identitet bör ha aktualiserats av läseboken. Den talar gärna om att försynen hjälpte dem som arbetade för fosterlandet, men också om att en svensk, John Ericsson, lyckades i USA. Amerikabilden är mycket positiv i *Läsebok för folkskolan*. Att svenskar beundrades utomlands kan läsarna ha tolkat så att försynen hjälpte svenskar oavsett var i världen de befann sig.

De nationella tongångarna kan ha uppmärksammats även av flickorna men ofta sattes de i slöjd i stället för att få läsa. Flickorna nämns just inte i de s.k. medborgerligt bildande ämnena som först mer än femtio år senare i samband med kvinnlig rösträtt på 1900-talet blev obligatoriska för flickorna.

Alla läsebokens läsare kan ha gripits av reslust och av den kärlek till naturen som ofta anses så typisk för svenskarna. Lärarna kände glädje över resemöjligheterna med ångbåt och de fick rabatter på de nybyggda järnvä-

garna. Deras möten blir en parallell till studenternas resor och möten under studentskandinavismens dagar. I Göteborg 1862 och i Örebro 1868 deltog danskar, norrmän och finländare. Folkskollärarna fick intresse för de nordiska länderna och för resor och sevärdheter och nyheter över huvud taget.[66]

Folkskollärarna deltog i samhällslivet och i politisk verksamhet. Inte så få blev riksdagsmän.

Mottagande

Läsebok för folkskolan bör ha utkommit på sensommaren 1868. Det framgår av brev till Carlson från Holmgren den 3 oktober 1868 att den färdigtryckta kommit honom tillhanda. Holmgren uttrycker sin glädje och tackar för boken och också för det tidigare erhållna honoraret. Läseboken ses som "en ny frukt" av Carlsons verksamhet för "den fosterländska bildningens höjande" och som "blifvit svenska folkets egendom". Han lyckönskar Carlson samtidigt som han "innerligen önskar att folket måtte förstå att uppskatta och till sin båtnad använda hvad som sålunda blifvit det gifvet".[67]

Folkskoleläseboken cirkulerade i ett annat litterärt kretslopp än böcker utgivna för allmänheten och för läroverken. *Nerikes Allehanda* är rikligt försedd med annonser om läroböcker från P.A. Norstedt & Söners förlag hösten 1868, men inte i någon av dem sägs något om *Läsebok för folkskolan* och på tidningssidorna i övrigt faller inga rubriker om någon ny folkskoleläsebok i ögonen när man bläddrar i den tidning som ägnade så mycket spaltutrymme åt folkskolemötet i Örebro sommaren 1868. Det framgår av citerad inspektörsredogörelse i tidningen den 26 maj 1869 att läseboken slutsålts och att inte alla i förväg tingat på exemplar.

Hur olika läseboken mottogs visas av ett par recensioner, i *Nordisk Tidskrift* av signaturen "G.", och i *Svensk literatur-tidskrift* av Simon Nordström.[68] Dess betydelse "*kan* och bör vara oberäknelig för vårt land", menar Nordström som också finner att vid tanken på detta "sjunker i sanning en god del af vår nyaste sköna och vetenskapliga literatur ned till en obetydlighet vid sidan af den anspråkslösa läseboken". Påverkad av läseboken eller av tidsandan tar han därefter upp en principiell diskussion om statligt engagemang ifråga om läromedelsutgivning. Nordström menar att när nu

läseboken är färdig ska staten dra sig tillbaka till förmån för den enskilda företagsamheten.

Enligt Simon Nordström borde sjätte avdelningen som redigerats och författats av Holmgren utgå ur läseboken, då instrument, experiment eller åtminstone teckningar behövdes för undervisning om naturlagarna. Signaturen "G" menar tvärtom att texterna i sjätte avdelningen framstår som "mönstergilla i sitt slag". Holmgren har lyckats skriva både vetenskapligt och lättfattligt, men bildtexter hade behövts.

Nordisk Tidskrifts recensent hoppas att folkskoleläseboken ska bli läst även i "brödrarikenas" skolor och där inte bara i folkskolorna. En väsentlig skillnad mellan de båda recensenterna är att Simon Nordström med "fäderneslandet" avser Sverige och signaturen "G." i stället använder sig av formuleringen "det samfälda nordiska fäderneslandet". I läseboken speglas motsättningarna mellan nationalism och nordism.

Påverkade läseboken den svenska folkkaraktären? Skrev Holmgren i en stil med liknelser från träd och blomster med tanke på att texterna skulle placeras i en "läsebok"? Läseboken kom att läsas även vid läroverken och den nya kanon som den presenterade med läsning om företagare som Polhem och Alströmer och om den svenska nationen kom att förmedla intresse för svenskt tekniskt kunnande till nya elevgrupper. Blandningen av poetiskt bildspråk och teknik har troligen något att göra med det slagord som, enligt vad Wilhelm Odelberg uppger 1989, myntades några årtionden tillbaka: "svenskarna är ett folk av lyriska civilingenjörer".[69]

I den värld som beskrivs i folkskoleläseboken leds företag av män och dessa framställs som svenskar. Möjligen skulle inte bara en svensk kvinnlig utan också en utländsk, manlig eller kvinnlig, ingenjör i dag i den gamla läseboken kunna finna en förklaring till om han eller hon har svårt att få jobb i Sverige. Ingenjörens och teknikens betydelse speglas inte bara i uttryck som "social ingenjörskonst" utan vi har också "den svenska modellen" som åtminstone framemot vårt 1990-tal inneburit tilltro till naturvetenskap och teknik, forskning och utveckling och utbildning i allmänhet.

Noter

1. Jan Glete, "'Demand pull' och 'Technology push', Doktriner och ny teknik i svenskt sjöförsvar 1850-1880", i *Teknisk forskning i historiskt perspektiv, Dædalus, Sveriges Tekniska Museums Årsbok 1986*, årg. 55, red. av Mikael Hård, Bengt Nyström och Per Sörbom (Borås 1987), s. 135 f.
2. Dieter Senghaas, *The European Experience. A Historical Critique of Development Theory* (Leamington Spa/Dover, New Hampshire 1985), s. 85 f.
3. Matz Matzen, *Dansk Læsebog*, Anden Deel, Tredie Deel, uppl. 3 (Köpenhamn 1868).
4. Geognosi är ett äldre namn på den rent beskrivande delen av geologi.
5. P.A. Jensen, *Læsebog for Folkeskolen og Folkehjemmet, Udgiven efter offentlig Foranstaltning*, 2 uppl. med *Tillæg* (Kristiania 1865). Läseboken omnämns i *Nordisk tidskrift för Politik, Ekonomi och Literatur* 1866, s. 113. *Tillæg* har inte varit tillgängligt.
6. [Viktor Rydberg], *Huru kan Sverge bevara sin sjelfständighet?* (Göteborg 1859), s. 28.
7. Lars Furuland, *Ljus över landet och andra litteratursociologiska uppsatser* (Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala. Nr 28.) (Södertälje 1991).
8. Jan Thavenius, *Modersmål och fadersarv. Svenskämnets traditioner i historien och nuet* (Göteborg 1981), s. 58.
9. *Berättelser om Folkskolorna i Riket afgifna af tillförordnade folkskoleinspektörer 1867-1868*, del I, Linköpings stift, Karl Kastman (Stockholm 1869), s. 25 f.
10. Kurt Johannesson, "Litteraturhistorien och utvecklingsbegreppet. Några reflexioner kring Henrik Schücks litteraturhistoriska metod", *Samlaren, Tidskrift för svensk litteraturvetenskaplig forskning*, årg. 92 (Uppsala 1972), s. 124 f.
11. *Göteborgs allmänna skolstyrelses berättelse öfver folkskolornas gång och verksamhet under år 1866* (Göteborg 1867), s.7, 15.
12. Karl-Erik Lundevall, "Siljeström Per Adam", *Svenska män och kvinnor. Biografisk uppslagsbok*, 7, 1954, s. 28 f.
13. P.A. Siljeström, *Arbetarens fritimmar, Skrifter i nyttiga ämnen till läsning för handtverks- och fabriks- arbetare, Första häftet: Inledning: Om nyttan och behofwet af läsning* (Calmar 1844), s. 14 f., 17 f., 20 f.
14. Jan Thavenius, *Klassbildning och folkuppfostran. Om litteraturundervisningens traditioner* (Stockholm/Stehag) 1991, s. 256 f.
15. Inger Andersson, *Läsning och skrivning. En analys av texter för den allmänna läs- och skrivundervisningen 1842-1982* (Umeå 1986), s. 49.
16. P.A. Siljeström, *Förberedande kurs i fysik och kemi till elementarläroverkens tjänst* (Stockholm 1859).
17. Rolf Torstendahl, *Teknologins nytta. Motiveringar för det svenska utbildningsväsendets framväxt framförda av riksdagsmän och utbildningsadministratörer 1810-1870* (Uppsala 1975), s. 198 f.
18. Lars Furuland, 1991, s. 66.
19. Protokoll vid folkskoleinspektörernas möte 1864, RA, s. 10.
20. Richard Dawes, *Praktiska vinkar för en förbättrad skolundervisning med afseende*

på det borgerliga lifvets behof [...] (Stockholm 1864).
21. Eckl. exp. registratur, folkskolemål, RA.
22. Om lärobok i matematik och om matematik i seminariestadgan även i brev den 31 mars 1866, F.F. Carlsons samling, RA.
23. "Ur Professor C.A.V. Holmgrens levnadssaga", Sonen överstelöjtnant Andreas Holmgrens biografiska arbete över C.A.V. Holmgren, UUB (X 268 u).
24. Ibid., s. 579, not 2.
25. Ibid., s. 576, 579, not 2.
26. Ibid., s. 5, 7 f., 22 f.
27. Ibid., s. 13, 17.
28. Ibid., s. 57, 202.
29. Ibid., s. 87.
30. Gunnar Eriksson, *Elias Fries och den romantiska biologin* (Lychnos-bibliotek 20) (Uppsala och Stockholm 1962), s. 446.
31. Jan Hult, "Järn, ånga och ingeniörer, 1815-1870", *Svensk teknikhistoria*, red. Sven Rydberg (Värnamo 1989), s. 221.
32. Jan Hult 1989, s. 199, 209.
33. Andreas Holmgren, s. 84, 90, 167.
34. Ibid., s. 156.
35. Bosse Sundin, *Den kupade handen. Historien om människan och tekniken* (Helsingborg 1991), s. 241f.
36. Andreas Holmgren, s. 34, 55, 116, 124 samt bilaga 17.
37. Ibid., s. 238, 247.
38. Ibid., s. 314, 316 f., 328, 349.
39. Ibid., s. 344, 368.
40. Ibid., s. 367.
41. Eric Johannesson, "Geväret och pennan. Om skarpskytterörelsen och litteraturen", *Litteraturens vägar. Litteratursociologiska studier tillägnade Lars Furuland*, red. av Bo Bennich-Björkman m.fl., (Värnamo 1988), s. 86.
42. Brev från C.A.V Holmgren till Abraham Bohlin den 30 december 1862, Ep. L 19:4, RA.
43. F.E. Johannes Crüger, *"Schule der Physik" auf einfache Experiment gegründet und in populärer Darstellung für Schule und Haus, insbesonders für Maschinenbesitzen, Landwirthe, Gewerbtreibende [...] metodisch bearbeitet*, upplaga 3 (Erfurt & Leipzig 1855).
44. Andreas Holmgren, s. 329, brev från A Bohlin den 12 januari 1863.
45. Ibid., s. 399.
46. Ibid., s. 399 f. Citat ur brev från Marcus Agrelius till C.A.V. Holmgren den 7 februari 1867.
47. Brev från A. Holmgren till Abraham Bohlin den 26 mars 1867, Ep. L 19:4, RA.
48. Andreas Holmgren, s. 402.
49. Ibid., s. 405, 408.
50. Ibid., s. 417.
51. G.W. Linder, "Några ord om skolfrågan i Norden", *Nordisk Tidskrift för Politik, Ekonomi och Literatur*, 1867, s. 563, 567.

52. Brev från A.T. Bruhn till K.A.V. Holmgren, utan årtal. Brevet är ställt till "Akademi Adjunkten Höglärde Herr Doctor C.A.Holmgren" vilket kan passa för tjänsten i Lund då han var t.f. professor fram till 1876.
53. *J.C. Poggendorff's Biographisch-literarisches Handwörterbuch [...]*, Dritter Band (1858 bis 1883) (Leipzig 1898).
54. Se not 5.
55. Andreas Holmgren, s. 328.
56. Gerhard Hafström, "Hamilton, Gustaf Axel Knut", *Svenskt Biografiskt Lexikon*, XVIII, 1969-1971, s. 117 f.
57. *Tillæg* har som nämnts i not 5, med hänvisning till *Nordisk Tidskrift [...]*, inte varit tillgängligt. Simon Nordström, "Folkskoleliteraur", *Svensk Literatur-Tidskrift* 1869, s. 87.
58. P.A. Jensen 1865, del 2, s. 98 f.
59. Eli F. Heckscher, *Svenskt arbete och liv*, rev. upplaga (Stockholm 1957), s. 120 f.
60. Per Sörbom, *Läsning för Folket. Studier i tidig svensk folkbildningshistoria*, (Stockholm 1971), s. 166.
61. Jan Hult 1989, s. 194.
62. "G", recension i *Nordisk Tidskrift [...]*, 1868, s. 803 f.
63. Lars Furuland, 1991, s. 44.
64.Jan Hult 1989, s. 248.
65. Första upplagan 1850 *Kort Handledning [...]*.
66. T.ex. hade enligt *Wäktaren* den 6 augusti 1868 371 deltagare tackat ja till erbjudande från statens järnvägar om fri hemresa efter folkskolemötet i Örebro 1868.
67. Brev från C.A.V. Holmgren till F.F. Carlson den 3 oktober 1868.
68. "G", recension i *Nordisk Tidskrift [...]*, 1868 s. 803 f. Simon Nordström 1869, s. 82 f.
69. Wilhelm Odelberg, "Det forna Sverige. Ett kultur- och teknikhistoriskt panorama", *Svensk teknikhistoria*, red. Sven Rydberg (Värnamo 1989), s. 9.

Fraktur eller antikva? Om tryckstilar i pedagogisk litteratur 1842-1889.

Industrialiseringen under 1800-talet medförde ett rikt utbud av konstnärligt värdefulla tryckstilar och bokstavsformer. Antikvan segrade över frakturen. Denna uppsats vill främst belysa den ideologiska bakgrunden till tryckstilsskiftet och tar inte upp de olika typsnittens historia.

39. Ordſpråk och ſederegler.

Bågen, för högt ſpänder, ſnart briſter ſönder.
Lat man får mager kål.
Morgonſtund har guld i mun.
Man bör icke köpa griſen i ſäcken.
Endrägt när, twedrägt tär.
Bäſta hwetet har ock agnar.
På dårens fråga ſkall man ej ſwara.
Så gör barn i by, ſom det är hemma wandt.
Man måſte lära ſig krypa innan man kan gå.
Ropa icke hej förr än du är öfwer bäcken.
Der win går in, går wettet ut.
Den kärt will hafwa, ſkall ljuft låta.
Bättre buga, än ſtöta emot i dörren.
Förlåt dig ſjelf intet, men andra mycket.

Exempel på frakturstil ur *Läsebok för folkskolan* 1868, s. 48. Antikvan är vår nuvarande tryckstil. Om frakturtraditionen i Sverige som luthersk boktryckstradition och om antikvans användning för sättning av latin kan man läsa i *Kulturen 1961*.Bengtsson, Bengt, "Frakturens födelse" och "Svensk gotisk trycktradition", *Kulturen 1961, En årsbok [...]*, red. Bengt Bengtsson (Lund 1962)

S. ſ. ß. S. s. *S. ſ. s*

Svanen *är en* (1) *sjöfågel, som är* (2) *större än en gås, och har* (3) *lång hals, samt* (4) *ser stålig ut, när han simmar på vattnet. Svanen är vanligen hvit till färgen. Dess fjädrar äro mycket lena och mjuka; hvarföre vi af Svandun bereda* (5) *mjuka bolster och kuddar, att ligga på.*

1. Till hwilket djurſlägte hör Swanen? 2. Huru ſtor wid paß är Swanen? 3. Hwad wet du om Swanens halß? 4. Är Swanen wacker eller ful? 5. Hwartill begagnas Swanens fjädrar? — Säg några ord, ſom börja med ſ! Sw.: ſäx, ſex, ſju, ſkepp, ſkor, ſnö, ſten, m. fl.

Exempel på blandning av tryckstilar, text på kursiv med tillhörande frågor på fraktur, ur Anders Oldbergs *Hem-Skolan [...]* 1842. Se vidare s. 55 f.

Det var på 1860-talet och i nordiskt sammanhang som tryckstilsfrågan aktualiserades av pedagoger och pedagogiskt intresserade personer. Både de akademiker, som deltagit i studentskandinavisternas möten och i fortsättningen engagerade sig i folkbildningsfrågor, och de nyutbildade folkskollärarna reste till gemensamma skolmöten. Initiativ till de nordiska skolmötena togs från dansk sida vid det spända läget i förhållande till Tyskland 1863. Håkan Andersson menar att studier av dessa äldre skolmöten skulle "ge instrument för analys av dagens variant av pedagogik och nordism". I vår tids internationalisering anser han det värdefullt att få kunskap om "nordiska idéelement i synen på de edukativa fenomenen". Lärarna som yrkesgrupp hade en politisk strävan att ge skolan och lärarna "en integrerande nordisk funktion", menar Håkan Andersson som har anlagt ett ett politiskt- samhälleligt perspektiv. Han ser också dessa skolmöten som ett led i en professionalisering.[1] I en annan uppsats föreslår Andersson som hypotes att lärarna var de första som på bred front tog kontakt över gränserna.[2]

Håkan Andersson har undersökt de nordiska skolmötena, varav det först planerade fick inställas på grund av kriget 1864 och kom att äga rum först 1870, men av de allmänna svenska folkskollärarmötena var i praktiken mötet i Göteborg 1862 nordiskt. På mötet i Växjö 1863 framfördes inbjudan till skolmöte i Köpenhamn, och Örebromötet 1868 kan ses som en manifestation för nordisk gemenskap. Inte bara lärare deltog, och mötet i Örebro kallades "folkskolemöte" för att markera att det inte var avsett enbart för lärare.

Genom att lärarna ingick i ett nordiskt kontaktmönster var det naturligt att tryckstil som ett nordiskt intresse aktualiserades i nordiskt pedagogiskt sammanhang. Men av referaten att döma skedde det inte på folkskollärarnas möten, där dock läsundervisningen var ett viktigt ämne, utan frågan togs upp i skandinavisternas *Nordisk Tidskrift för Politik, Ekonomi och Literatur* 1868, där ledande pedagoger skrev engagerat om folkbildning.

Övergången från fraktur till antikva kan också ses i förhållande till lärarkårens sociala förändring. Christina Florin, som studerat denna, har påvisat att läraryrket, som öppnades för kvinnor på 1850-talet, var eftertraktat av kvinnor från medelklassen eller lägre medelklassen, medan de manliga folkskollärarna kom från en socialt lägre samhällsklass.[3] Antikvan tillhörde traditionellt de välsituerade kvinnornas läsning. Utbildning av flickorna, såväl den begränsade i folkskolan som den i flickskolor och seminarier bör därför ha haft till följd att antikvan gynnades. I medelklasskvinnornas kulturella kapital ingick antikvan, medan manliga folkskollärare medförde ett klasskulturellt kapital närmast sammanhörande med frakturen. Antikvan var därmed både klass- och genusbunden och dess seger kan infogas i ett feminiserings- och professionaliseringssammanhang.

Det nordiska perspektivet är relevant för 1860-talet då betoning lades omväxlande på politisk och på kulturell skandinavism. Över gränserna tog man kontakt för att kämpa för kvinnornas lika rättigheter med männen. Boktryckarna önskade en utökad svensk och även en nordisk läsekrets. Nationalekonomerna hoppades på en gemensam nordisk marknad. Militärer önskade ett gemensamt nordiskt försvar och det militärindustriella komplexet insåg vikten av undervisning. Inte minst i Danmark fanns ett stort intresse för modersmålet och dess litteratur. Särskilt språket, det danska modersmålet, blev symbolbärande för nationaliteten i gränsområdena mot

Tyskland. På det andra skandinaviska nationalekonomiska mötet som hölls i Stockholm i juni 1866 tog man förnyat initiativ till ett möte av bland annat "språkkunnige" och skolmän för att diskutera en gemensam nordisk rättskrivning i syfte att närma de nordiska språken till varandra för att få en förbättrad kommunikation mellan länderna. I anslutning till diskussionen om de nordiska språken ansåg många att det även var angeläget med en gemensam tryckstil.

Frakturen var delvis bunden till den kyrkliga lästraditionen, varför tryckstilsvalet också bör ses i ett sekulariseringsperspektiv. Jan Thavenius antar i *Klassbildning och folkuppfostran. Om litteraturundervisningens traditioner*, 1991, att olika sociala grupper i samhället generellt ges en utbildning som syftar till reproducering av ett givet klassamhälle. Han hävdar att det nya modersmålsämnet som tillkom omkring mitten av 1800-talet fungerade bildande och delvis ersatte latinet i de högre skolformerna, och att det fungerade fostrande och delvis ersatte kristendomen inom folkbildningen.[4] Det skulle alltså röra sig om två var för sig klassbundna "modersmål". Men då folkskoleläseboken utgavs 1868 önskade man en gemensam kanon och ett gemensamt språk. Man har då behövt också en gemensam tryckstil.

Om man vill jämföra latinet med något, bör det vara de nordiska språken och nordisk litteratur. Tidigare hade man betraktat de klassiska språken som bildningsämnen på grund av språkens formrikedom och för att de gav litterärt värdefulla mönster för produktion på modersmålet. Nu betraktades de nordiska folk-, forn- och grannspråken som värdefulla för att berika ordskatten i modersmålet, och den nordiska litteraturen ansågs värdefull som komplement och som mönster för den svenska.

Tidningspressens expansion gjorde att nya grupper behövde läskunnighet. Många ansåg att den kyrkliga lästraditionen var av begränsat värde och att förmåga att läsa tidningar borde ingå i den medborgerliga bildningen. Massutbildning krävde standardisering och antikvan segrade. Motsvarande övergång skedde senare i Danmark och Norge.

Den huvudsakligen antikvatryckta *Läsebok för folkskolan* som utkom i första upplagan 1868 har ansetts vara av avgörande betydelse för den svenska tryckstilstraditionen.[5] För att undersöka om det är så har jag jämfört litteratur som funnits vid tillkomsten av folkskoleläseboken, dvs. de upplagor som då var aktuella, både med böcker, som utkom i samband med folksko-

lestadgan 1842, och med tryck som utkom efter 1868. I det följande skall jag visa hur fraktur och antikva under denna tid har använts i relation till läsekrets, ämnesinnehåll, genre och språkområde, i anknytning till att språken betraktades som nationella bildningsmedel inom skandinavismen samt slutligen i förhållande till lättlästhet.

Tidigare forskning

Karin Tarschys doktorsavhandling om modersmålet utgör den främsta kunskapskällan för den här aktuella tidsperioden. Nordiska perspektiv finns både här och hos Fredrik Böök som i sin biografi över Artur Hazelius även berör tryckstilsvalet.[6]

Riksbibliotekarie E.W. Dahlgrens uppsats "Antikvastilens införande i svenskt boktryck" redogör för tidsperioden fram till 1928, dock med tonvikt på den svenska vetenskapsakademins betydelse för antikvastilen. Han finner att Samuel Columbus, vars åsikter dock kom i tryck först 1881, och Carl Gyllenborg som verkat för antikvan rönt påverkan från fransk respektive engelsk kultur. Inom vetenskapsakademin tillhörde Linné antikvans gynnare, och det lärda sällskapet började trycka sina *Handlingar* med antikva år 1743, följt av Vitterhetsakademin år 1755. Argumenten för antikvan var desamma på 1700-talet i vetenskapsakademin som senare, nämligen estetiska, pedagogiska och ögonhygieniska. Beträffande skrivstilen har enligt Dahlgren vetenskapsakademin ej utövat något avsevärt inflytande.[7] Dahlgren berör ej speciellt 1860-talet, och han nämner inget om folkskoleläseboken. Men han har nog hört talas om den redan i sin ungdom, eftersom han var son till F.A. Dahlgren, känd som författare av *Wermlänningarne*. Denne Dahlgren hade nämligen hand om det slutliga redigerandet och korrekturet av *Läsebok för folkskolan*.[8] E.W. Dahlgren övertog faderns kontakter med norstedtska förlaget, bl.a. som utgivare.[9]

Tryckstilen fraktur har noterats av Göran Andolf i hans doktorsavhandling *Historien på gymnasiet, Undervisning och läroböcker 1820-1965*. Andolf menar att författarnas eller förlagets smak varit avgörande. Fraktur användes inte bara i de äldsta böckerna; den sista frakturtryckta i hans förteckning utgavs 1872. Andolf tar upp förstaupplagor och viktiga omarbetningar.[10]

Ingemar Oscarsson konstaterar att under 1840-talet dominerade frakturen i tidningarna men den byttes ofta ut mot antikvan just i följetongen.[11] Per Sörbom ställde i en recension i *Dagens Nyheter* frågan om tidpunkten för bytet av tryckstil från fraktur till antikva. Sörbom själv hade funnit att man mindre än ett decennium tidigare för en folkskrift valt frakturen.[12] Han syftar givetvis på *Läsning för Folket*,[13] som han själv skrivit sin doktorsavhandling om.[14]

Lars Furuland svarade med artikeln "Antikva för de lärde och fraktur för folket":

> Frakturen var lutherdomens och reformationens stil, de andliga folkböckernas typografiska form. Den blev också självklart alla världsliga folkböckers stil när sådana så småningom blev en marknadsvara. Tryckare och förläggare måste noga passa sig så att de valde rätt stil för sin tilltänkta publik.[15]

Enligt Furuland hade ecklesiastikministern och huvudredaktören för läseboken F.F. Carlson "bestämt sig för att släppa in den nya naturvetenskapen i 'statens läsebok'". Antikvan var, enligt Furuland, den nya vetenska-pens och bildningens tryckstil. Furuland tror "att *Läsebok för folkskolan* genom sin huvudsakligen på antikva tryckta första upplaga 1868 är det viktigaste som hänt för att åstadkomma tryckstilsskiftet".[16] Det som indirekt sägs i Furulands artikel är att folkskolans lärare och elever tillhörde "de lärde", eller att man ville att de skulle göra det, eller också att man upphörde att anpassa tryckstil efter läsarnas sociala tillhörighet.

Då Furuland betonar folkskoleläsebokens betydelse stöder han sig på en artikel i *Nordisk Boktryckeri-Tidning* 1871.[17] Artikeln "Antiqua eller Fraktur?" består i själva verket av en något förkortad version av kapitlet "Den så kallade gotiska bokstafsformen" i Artur Hazelius *Om svensk rättstafning.2*.[18] Både *Nordisk Boktryckeri-Tidning* och folkskoleläseboken utgavs av P.A. Norstedts och Söners förlag, kunde Furuland ha tillagt.

Hazelius hade kommenterat *Läsebok för folkskolans* tryckstil: "Om man vet, att denna bok, på några få år redan spridd i öfver femtio tusen exemplar, numera är det förnämsta hjälpmedlet vid innanläsningsöfningarna i våra folkskolor, skall man lätt förstå, hvilken inflytelse denna anordning måste ega." I en not, som ej tagits med i *Nordisk Boktryckeri-Tidning* citerar han Jakob Grimm: "'Hat nur', säger Grimm, 'ein einziges geschlecht der neuen schreibweise sich bequemt, so wird im nachfolgenden kein hahn

nach der alten krähen.'".[19] Artur Hazelius fick rätt. Oavsett om antikvan i folkskoleläseboken eller annat tryck och idéernas spridning bland boktryckare betydde mest, har Furuland kunnat konstatera att skiftets lyckosamma genomförande ledde till utbildningsoptimism omkring 1900 beträffande folkbildningen.[20]

Förutom Lars Furuland svarade Lars Hj. Dahl som inte ville dela Furulands "ganska kategoriska tro på att *Läsebok för folkskolan* var det första konsekventa exemplet på att man gick över från fraktur till antikva". Dahl nämner att *Folkskolans katekes* utgiven 1853 av Ström & Bröder Westin var tryckt med olika stilar.[21]

En annan skribent, Brita Tornell, menar att det fanns en annan grupp än 'de lärde' och 'folket', nämligen läsarna till de många barntidningarna som trycktes på 1860-talet. Från exemplen *Linnea* och *Talltrasten*, tryckta med antikva, respektive *Lilla Barntidningen* som var tillägnad "Svenska Folkets Barn" och *Tidning för Barn och Tjenare*, den förra helt och den senare nästan helt tryckta med fraktur, drar hon slutsatsen: "Alltså fraktur för folkets barn." [22] Tornell räknar med en princip, nämligen läsarnas sociala tillhörighet.

Ingar Bratt och Göte Klingberg har i sin bibliografi över barnböcker ej tagit med läroböcker. De har noterat tryckstil och uttrycker sig försiktigt då de säger att frakturen "anses ha varit en mer 'folklig' stil". Då båda stilarna förekommer i samma bok menar de att syftet i regel är läsövning.[23]

Margot Deijenberg menar att skrivningsundervisningen påverkade valet av tryckstil i skolböckerna. Det är troligt, men i Norge segrade antikvan som skrivstil utan att göra det som tryckstil. Vidare har Deijenberg för 1860-talet visat på samband mellan priset på barnböcker och tryckstil — låga priser och fraktur respektive höga priser och antikva.[24] Det kan dock ifrågasättas om tryckstilsvalet i första hand bestämts med tanke på läsargrupper. Genresynpunkter kan ha övervägt.

Enligt Inger Andersson kan stadgandet om de båda tryckstilarna som obligatoriska kunskaper i 1842 års folkskolestadga "ses som ett möte mellan två läskulturer, den tidigare kyrkliga lästraditionen och en framväxande borgerlig läskultur med förankring i den medelklass som börjat växa fram redan vid slutet av 1700-talet".[25] Hon ser därmed åtminstone antikvan som klassbunden.

Även in på 1900-talet trycktes folkskrifter med fraktur. Eva Haettner Olafsson har uppmärksammat att när Birger Sjöbergs "Den första gång jag såg dig...", som parodierar skillingtrycksvisan, år 1905 första gången trycktes i skämttidningen *Karbasen* använde sättaren frakturstil, rimligen just för att förstärka draget av parodi på folklig visa.[26] Det är dock fråga om en fraktur som saknar vissa av de för frakturen vid mitten av 1800-talet karakteristiska bokstavsformerna, t.ex. de långa staplarna på s i viss ställning. Det väsentliga har varit att förmedla en stämning och en tidsfärg till en läsare van vid antikva.

Furuland och Andersson räknar med två principer, tryckstil i relation till läsarnas sociala tillhörighet och i relation till ämnet. En genomgång av en samling böcker, varav de flesta var direkt och indirekt aktuella vid tillkomsten av *Läsebok för folkskolan*, visar ytterligare två principer för val av tryckstil, nämligen hänsyn till genre och till språk. För poesi, för latin, romanska språk och engelska användes antikva. Skandinavisterna kände aversion mot frakturen som betraktades som en tysk stil. Kursiven, den snedställda antikvan, bör ej heller förglömmas.

Tryckstil i relation till läsarnas sociala tillhörighet

Frakturens folkliga förankring framgår av att bondeståndets riksdagsprotokoll till skillnad från de övriga ståndens trycktes med fraktur fram till och med 1841 års riksdag. För 1844 års riksdag är även bondeståndets tryckta med antikva. Efter tillkomsten av folkskolestadgan 1842, där det stadgas om undervisning i båda tryckstilarna, har man rimligen antagit att alla även inom bondeståndet kunde läsa antikvan.

Den lagliga almanackan, utgiven av vetenskapsakademin, trycktes först från och med 1901 med antikva. Men en frakturalmanacka utgavs också, från och med 1828 dock endast för Stockholms horisont.[27]

Frakturen i tidningarna *Wäktaren* och *Upsala-Posten*

Rimligen var det så att med en allt större läsande allmänhet som läste allt mera aktualiserades ett val av en enda tryckstil. Furuland har uppmärksammat Evangeliska fosterlandsstiftelsens årsberättelse för 1856 om spridning av god läsning och motverkande av skadlig. Stiftelsens förlag blev Sveri-

ges största för en tid.[28] *Wäktaren Tidning för Stat och Kyrka*, som var lierad med Evangeliska Fosterlandsstiftelsen, bytte från antikva till fraktur den 28 november 1856, och motiverade själv övergången med synpunkter som är intressanta vittnesbörd om läget vid denna tid.

Bytet till fraktur kunde ses som en tillbakagång då antikvan blivit vanligare och det hade varit bäst med bara en stilsort, skrev man. Men till dess inte alla i folkskolan lärt sig läsa båda stilsorterna fick man, om man ville främja bildning och upplysning, ta sin utgångspunkt hos de mindre bildade och på så sätt verka för upplysning. Tidningen hade lyckats i sin uppgift att vända sig till allmogen och därför hade önskemål kommit om frakturstil, "sådan stil, som allmogen tycker mest om". Man hoppas att de övriga samhällsklasserna inte skulle stötas bort.

Frakturen förknippades med kristendom, med svenskhet och med välstånd:

> Må således denna tidning, iklädd den gammaldags swenska drägten, äfwen till sitt innehåll blifwa allt mer fosterländsk, kunna wara en sanningens tolk, efter förmåga bekämpande otron, osanningen och willfarelsen, befrämjande det som kan bidraga till att göra swenska folket åter till ett kristeligt, ädelt och blomstrande folk.[29]

Det lilla ordet "åter" antyder ett samtida förfall och att man har idealiserat det förflutna. Utvecklingen gick alltså, enligt tidningen, språngvis framåt mot antikva. När *Wäktaren* upphörde med slutet av år 1888 trycktes den fortfarande med fraktur utom i annonser.

Då nya kommunallagar trädde i kraft år 1862 ställdes nya krav på läskunnighet. I Uppsala hade stadens magistrat beslutat att införa kungörelser och tillkännagivanden endast i *Upsala-Posten*, som enligt anmälan i tidningen därför blev oumbärlig för alla samhällsklasser. Detta skäl samt "isynnerhet mångfaldiga, ofta upprepade uppmaningar från landsbygden, der allmogen ej ännu hunnit blifwa rätt förtrolig med den latinska stilen", resulterade i övergång till fraktur eller s.k. svensk stil. Litteratur- och följetongsavdelningen skulle dock även i fortsättningen sättas med antikva. Någon närmare motivering ges inte varför inte allmogen borde få följetongsläsning på fraktur. Annonsörer skulle få välja stilsort.[30]

När man vid det Nordiska rättstavningsmötet 1869, i vilket Artur Hazelius deltog, föreslog att ersätta frakturen med antikva,[31] så meddelas detta på

fraktur i *Wäktaren*. Man gillar förslaget, men framhåller att önskemål från läsarna hade hindrat "en förändring i afseende på den stil, med hwilken denna tidning tryckes".[32]

Pedagogisk litteratur — olika tryckstilar för olika grupper

I skrifter som behandlar skolfrågor och folkbildning kan man iaktta hur på 1860-talet praxis ifråga om tryckstilar växlade med den tilltänkta läsekretsen. För den bildade allmänheten som intresserade sig för folkbildningen trycktes litteratur om folkskolan på antikva. För folkskollärarna med en klassbakgrund som knöt de flesta av dem till frakturen och med ett arbete inom en sfär som sorterade under kyrkan trycktes pedagogisk litteratur på fraktur.

Richard Dawes, *Praktiska vinkar för en förbättrad skolundervisning med afseende på det borgerliga lifvets behof [...]*, Stockholm 1864, utgavs på antikva. Det förhållandet att det rör sig om en översättning från engelskan kan ha spelat in vid val av tryckstil, likaväl som ämnesinnehållet, läsekretsen och preferenser hos den som skrivit förordet, nämligen P.A. Siljeström.

När Johan Wallins *Iakttagelser rörande folkskolorna i några främmande länder* utkom 1865 tryckt med antikva har man troligen i första hand tänkt på den bildade allmänhet som tänktes intressera sig för folkskolan. *Pedagogik för Folkskolelärare af K. Bormann, med bearbetning och tillägg av Wallin* utkom 1866 med fraktur; den var, som redan framgår av titeln, avsedd för folkskollärarna.

Som exempel på att fraktur dröjde kvar i annan fackämneslitteratur kan nämnas att professor N.J. Berlins *Lärobok i Naturläran för Folkskolor och Folkskollärare-Seminarier,* uppl. 6, 1865, är tryckt med fraktur. Dock trycktes Jonas Bäckmans *Läse- och Lärobok i allmänna historien [...] för folkskoleseminarier isynnerhet* med antikva 1866.

Den bildade allmänheten med vana vid antikva kunde ta del av Emile de Laveleye, *Vår tids folkundervisning [...]*, af Hugo Hamilton, Stockholm 1867. Boken är tillägnad F.F. Carlson.

Intresset för folkskolan var mycket stort och man tänkte sig nog en bildad allmänhet som läsare av Olof Eneroths *Folkskolan, dess ändamål,*

medel och verkningar [...], 1867.[33] Den är tryckt med antikva och bunden i blått band med guldsnitt och den prisbelönades av Gävleborgs läns landsting. Den 13 oktober 1867 skickade Eneroth sin bok med brev till "Orvar Odd", dvs. Oscar Patric Sturzen-Becker och uttryckte sitt syfte: "Det gäller att lägga manken till och rulla fram sten till demokratiens byggnad." Folkskolan skulle bli dess förgård, och han önskar en "verklig *folk*skola, nationalskola, kommunalskola, icke en *statsskola* som tager statskyrkan i arf".[34] Boken består till stor del i ett bemötande av angrepp på folkskolan.

Eneroths prisbelönade bok trycktes 1868 i en andra upplaga men då med fraktur, i mindre format och häftad. Den andra upplagan bör ha varit riktad till folkskollärarna.

Själva språket var för Eneroth, enligt denna bok, inte ett nationellt bildningsmedel och han har därför troligen inte heller intresserat sig för valet av tryckstil.

Läsning för Folket

Samtidigt som Inger Andersson sett åtminstone antikvan som klassbunden har hon noterat att tidskriften *Läsning för Folket* i första årgången 1834 använde frakturstil för texter som innehöll nyttiga kunskaper och antikva för verser och lyrik.[35] Verserna är tryckta med kursiv, den snedställda antikvan, med undantag av tilltalsfraserna som är tryckta med antikva, dvs. i Wallins "Arbetarens morgonpsalm": "På jorden vår flit! / Till himlen vår lit!" och "ske, Fader! din vilja."

I Fredrika Bremers "Tre gyllne reglor" är viktiga budskap tryckta med antikva: "Flitig var", "ordning" och "var from!"[36] I Wallins "Arbetarens sång i olyckstiden" är frasen "Jag fruktar ej brist eller hunger" tryckt med antikva, medan Wallins "Aftontanke", "Sig nattens skuggor breda" är helt i kursiv.

I femte årgången av *Läsning för Folket* 1839 är hela dikter tryckta med antikva och enstaka strofer med fraktur. För boktiteln har båda stilarna använts, "*Läsning för Folket*" med fraktur och "Sällskapet för nyttiga Kunskapers spridande" med antikva. Om det inte vore så att tryckstilarna ofta växlat, skulle man vilja göra tolkningen att fraktur hörde samman med fol-

ket och antikva med de lärda och bildade, enligt Furulands analys. Men troligen har också själva övningen att läsa fraktur och antikva avsetts.

Att folkskriften fungerade för skolbruk framgår av rikliga hänvisningar till densamma i *Handledning i Geografien samt Svenska Historien för Första Undervisningen i Folkskolor*, 3 upplagan 1865. Avsnittet i geografi är tryckt med fraktur och inleds "Gud har skapat werlden d. ä. himmel och jord och allt hwad deruti är". Avsnittet i svensk historia är helt i antikva.[37]

De kyrkohistoriska inslagen försvann ur tidskriften *Läsning för Folket* sedan Hans Forssell 1869 blivit redaktör,[38] men beslut om byte till antikva fattades först 1889.[39]

Övningsmomentet

I ett land där olika tryckstilar användes är det rimligt att läsning övades på olika stilar. I läseböckerna växlar stilarna ofta till synes mekaniskt. Ibland anpassas tryckstil efter den vuxenlitteratur som läsningen förberedde för. Eleverna har då fått vana vid de ordbilder som förekommit i olika slags text.

Läsebok i folk-skolor utgavs av A.J.D. Cnattingius 1832 och utkom i åttonde upplagan 1874. Enligt förordet i första upplagan behövdes växling av "sjelfva bokstafsformerna eller stilarne" för att läsövningen skulle ge färdighet i läsning. Målet var att eleven skulle "kunna begagna hvilken Svensk bok som helst". Han menar att hans läsebok har en fördel framför andra läseböcker just genom omväxlande stilar. Jan Thavenius karakteriserar den som "en renodlad läsebok" och nämner bland annat att den börjar med större stil och övergår till mindre.[40] Förordet är tryckt med antikva, poesi med antikva. Till det frakturtryckta hör biografier över bibliska gestalter samt över Ansgar, Martin Luther, Gustav Vasa och Gustav II Adolf. Biografierna finns kvar till och med upplaga 4 1847.

Tryckt med fraktur är också Carl Hartmans *Kort Naturbeskrifning. För första underwisningen i hemmet och folkskolan* 1867 som enligt förordet utarbetats för att ingå i en ny upplaga av Cnattingius läsebok. Att den utgavs som lärobok visar att gränsen mellan läsebok och lärobok var tillfällig, liksom att läsning övades på text som ansågs värdefull att lära sig.

Anders Oldbergs *Hem-Skolan, Barnens Bok, Första Cursen,* utkom

1842 i sin första upplaga. Vid läsövning i anslutning till alfabetet växlar stilarna så att apan beskrivs med fraktur, björnen med antikva, "crocodilen" med fraktur och "drufvor" med antikva. Kursiv används för beskrivning av "qvarn", "svan", och "ymnighetshorn", dvs. för q, s och y. Tillhörande frågor är tryckta med fraktur. På en tillhörande plansch visas i små rutor apan, björnen osv, och en grann tupp i mittfältet, allt i färg men med alfabet endast i antikva och kursiv, små och stora bokstäver.[41] Möjligen har man ansett att frakturen var mer bekant och ansett att det för utrymmets och överskådlighetens skull var nog med fyra alfabet. Enkelt v illustreras av en vulkan, "volkaner" enligt texten, och w av en varg, "warg". Stavningen var ännu inte normaliserad, men för v valdes ett ord från romanskt språkområde.

I Oldbergs *Hem-Skolan, Barnens Bok, Andra Cursen*, 1842, växlar stilarna också. Partiet om svensk historia, sidorna 49-138, är tryckt med fraktur, liksom "Bibelns böcker". Uppbyggelselitteratur och i viss mån historia, som ofta utgick från de religiösa förhållandena, trycktes gärna med fraktur. "Verlds-Byggnaden", avsnitt om geografi samt t.ex. skolsångerna är tryckta med antikva. 9 antikvatryckta sidor ägnas Sveriges geografi.

A.N. Schmidts *Läse- och Lärobok för Nybegynnare i Folkskolor*, 1844, bygger likaledes på omväxling vid inlärningen. För poesi används båda tryckstilarna men specifikt för poesin kursiv. Av mera sammanhängande text är "Berättelser ur Bibeln, Gamla Testamentet" tryckta med fraktur och "Berättelser ur Nya Testamentet" med antikva.

Joh. Gustaf Eckerbergs *Ny A.B.C. Bok för Fäderneslandets Barn* som utkom 1844 börjar med inte mindre än nio alfabet varav fyra med fraktur och benämnda "Swenska Språkets Bokstäfwer" och två med antikva, "Latinska Stylens Bokstäfwer" och två med kursiv, "Skrifstylens Bokstäfwer". Även C.J. Landgrens *Läsebok för Folkskolor, Första Kursen*, 1852, är tryckt med växlande stilar, vilket även gäller inom poesiavsnittet. F.M. Franzéns "Bön för Barn" är tryckt med antikva, J.L. Runebergs "Julqwällen" med fraktur.

Anders Hägermans *Läro- och Läsebok i Swenska Historien i trenne kurser, för folkskolor*, 1856, var tänkt för olika slags läsning. En "kurs" tryckt med stor "svensk stil", fraktur, ska läras utantill av alla skolbarn. En annan kursdel är tryckt med medelstor stil och de elever som läser den ska redogöra för innehållet. Först i avsnittet "Berättelser ur Swenska Historien",

s. 94-144, som är avsett enbart för innanläsning växlar fraktur och antikva, ett par sidor av varje stil. Tegnérs dikt "Svea år 1810" är tryckt med antikva. Först med upplaga 15 år 1879 trycktes hela boken med enbart antikva. Anders Hägermans *Läro- och Läsebok i Geografi [...]*, utkom frakturtryckt 1854 och till och med 1875 samt först med 15 upplagan 1878 tryckt med antikva.

Redan på titelsidan till Jonas Bäckmans *Läsebok för Folkskolor*, 1859, anges att den tryckts med "flera slags både Svenska och Latinska stilar för öfning i innanläsning". Enligt förordet behövdes läsövning i andra slags böcker än katekes, biblisk historia och psalmbok som förberedelse för läsning av böckerna i sockenbiblioteken. Omväxlingen har inte gällt enbart tryckstil. Fraktur hade annars inte behövt övas i en särskild läsebok. Ett annat ämnesinnehåll har eftersträvats. Inte bara bokstäverna utan ordbilden och ordens betydelse har betytt något liksom växlingen mellan text i stor stil eller finstilt och olika bokstavstyper.

I avsnittet "Berättelser ur Sveriges Historia", sidorna 1–130, växlar tryckstilarna så att "Hedniska tiden" tryckts med fraktur, dock enstaka ord som latinska "Scandinavia" i not på första sidan med antikva. "Katolska tiden" har tryckts med antikva. Inom "Lutherska tiden" har fraktur använts för Gustav Vasas tid och antikva för tiden därefter. För astronomi och tideräkning har fraktur använts och för geografi antikva.

För poesi, sidorna 221–295, växlar antikva med enstaka ord eller fraser i kursiv eller hela dikterna med kursiv. Helt i kursiv är t.ex. Runebergs "Vårt land" och Geijers "Odalbonden" och "Vikingen". Bäckman upplyser om att en del av poesin även finns i Svedboms läsebok. Den är där tryckt med antikva.

Inriktad på övning är S.P. Melins *Läse-Bok för folkskolor [...] med flera sorters olika stilar [...]* 1863. Stilarna tycks växla utan hänsyn till innehållet, varannan text eller ett par sidor av vardera fraktur och antikva.

Huvudsakligen tryckt med antikva men med finstilt prosatext med fraktur, med undantag av att finstilt antikva har använts för poesi, är Georg Starbäcks *Läsebok, innehållande smärre berättelser ur svenska historien*, andra upplagan, 1867. Variationerna var således många under de decennier man på allvar sökte förverkliga 1842 års folkskolestadga, inte minst på 1860-talet.

Avvikande från mönstret att man vid de första läsövningarna lärde sig båda tryckstilarna parallellt är Fredrik Boyes *Prinsessans Barnabok* 1842 med förord från 1835. Alfabet i fraktur finns med, men texten till bokstäverna är i enbart antikva. I förordet förklaras att boken ej avsetts enbart för flickor. Helt i antikva är också *Den Lilla Naturforskaren för skolor och familjer* av Jacob Abbot(t), 1842. I den inledande ramberättelsen undervisar en mor sina barn. Boken är översatt från engelskan liksom David Blairs *Moders-cateches eller Handledning vid barns första undervisning i hvarjehanda ämnen [...]*, 1844. Att den senare kallas katekes beror på att den är uppställd i frågor och svar.

Avvikande ifråga om tryckstilar är också P.A. Siljeströms *Läsebok vid de första innanläsningsöfningarne i skolan och hemmet* från 1861, första upplagan från 1859. Här lärdes visserligen från första sidan sex alfabet, antikva, kursiv och fraktur, alla med stora och små bokstäver, men av den sammanhängande texten har dock något mer än första hälften tryckts med antikva och först därefter växlar stilarna.[42] Därmed prioriteras antikvan. Förebild till Siljeströms läsebok var, enligt en recension av fjärde omarbetade och tillökade upplagan, en engelsk läsebok, *Daily Lesson Book*.[43] Skillnad gjordes inte alltid mellan läsebok och lärobok. Bland de skolböcker i speciella ämnen som behandlas nedan återfinns några som betecknats som läsebok.

Tryckstil och språk

I svenska frakturtryckta böcker är glosor från latin, romanska språk och engelska tryckta med antikva, då de används som ordförklaring men inte då det är fråga om namn eller lånord.[44] T.ex. har antikvan i femte årgången av *Läsning för Folket* 1839 använts vid ordförklaring: "Saint-foin" efter det frakturtryckta "lucern" (s. 83).

När man översatte litteratur övertogs ofta tryckstilen. I.M. Winges *Läse- och Lärobok för Folkscholor, Förra Delen, Läseboken*, 1828, bygger på J.F. Schwabes *Lese- und Lehr-Buch für den bedarf der Volksschulen*, tredje upplagan 1826, enligt förordet i de förbättrade upplagorna 1837 och 1847. Första upplagan 1828 är tryckt med fraktur utom sidorna 59-115 som handlar om Engelbrekt och Gustav Vasa och som tryckts med antikva. För det

genuint svenska har man alltså valt antikva. *Sednare Delen, Läroboken* från 1828 är helt på fraktur. I upplagorna från och med 1837 och 1859 är prosan tryckt med antikva och någon poesi med kursiv.

Av *Ny Orbis pictus, eller Den synliga verlden i Bilder för ungdomen med Beskrifningar på svenska, fransyska och tyska språken, Del 1-2* 1840, framgår att språk och tryckstil var relaterade till varandra. Boken är tryckt i tre spalter, t.ex. första spalten "Le Monde" med antikva, medan andra spalten "Werlden" och tredje "Die Welt" tryckts med fraktur.

G.H. Mellins *Swenska Resandes Äfwentyr i fremmande länder*, 1848, är tryckt med fraktur utom texten på pärmen, bildtexter och ibland enstaka namn, t.ex. namnet på godsets greve på en minnessten. Poesi på latin har tryckts med antikva och översättningen i en not med fraktur. Latinska namn på växter skrivs med antikva, liksom rubriken "El Gaucho" till vilken förklaring ges i not och även övriga spanska ord men ej namn som t.ex. Chile. Franska citeras på antikva.[45]

Samma principer kommer till uttryck i G.H. Mellins följande antologi *Berättelser om och af Swenska Resande i fremmande länder* 1849. Isländska ord avviker ej från den omgivande frakturen. Men ett citat ur Doktor Sätherbergs, dvs. Herman Sätherbergs, "Besök hos Beyen i Tunis" visar att engelska språket fordrade antikva:

"Buenos dias señorita! Parlez vous français? Do you speak english? Ratschi, kratschi, halloh, illah, elbib, hwad kosta badlarna?"

De tre sista orden, de svenska, är tryckta med fraktur.[46]

I sångboken *"Studentens glada lif," [...]*, tryckt i Göteborg 1850, används fraktur för svenska, norska, danska och tyska sånger och antikva för latinska och franska. Enstaka latinska ord och fraser trycks med antikva, t.ex. första ordet i "Vivat Upsala!" eller det mellersta ordet i "Skål för Convictorium i Lund" eller hela sångtitlarna "Ergo bibamus", en dryckesvisa, och "Penitentia Rusticalis", med underrubrik "En daglig morgonbön", på visorna som i övrigt har svensk text. De norska och danska sångerna upptar sidorna 190- 321, de latinska och franska 322-336 och de tyska 337-379.

I en bok av typen ordlista med titeln *Nyaste Orbis Pictus [...] Universal-Bildlexikon*, 1853 och 1867, har svenska språket fått annan tryckstil. Boken

är tryckt i fem spalter, det tyska "Aal, der" med fraktur, medan det latinska "anguilla, f.", det franska "anguille, f." det engelska "eel" och det svenska "ål" tryckts med antikva.

Enstaka ord har i G.I. Hartmans *Lärobok i Nya Allmänna geografien*, 1862, tryckts med antikva, t.ex. Alsace och Bourgogne som förklaring till Elsass och Burgund.[47] A.W. Grubes *Bilder ur naturen. Läsning för ungdomen och folket*, 1862 är översatt från tyska och frakturtryckt, men det franska "Gouvernement" trycks med antikvans enkla v och det latinska namnet på jätteköldpaddan, "Chelonia midas", ges på antikva.

Tryckstilstraditioner i religiös litteratur

Inom religiös litteratur växlade tryckstilarna. Att katekestraditionen inte uteslutit antikvan framgår av ärkebiskop J.A. Lindbloms *Catechesen, Till Hans Kongl. Höghets, Hertigens af Södermanland, Prins Joseph Frans Oscars bruk*, 1811. Men här har ju tydligt adressatens sociala position spelat in! Regeln var annars att katekesen trycktes med frakturstil. Av ett tiotal katekeser lämpliga för skolbruk och utgivna 1863-1868, den tid då *Läsebok för folkskolan* redigerades, är en enda tryckt med växlande tryckstilar. Den utkom i Jönköping 1868 och för bibelcitaten i anslutning till budorden har antikva och kursiv använts.

Evangeliska fosterlandsstiftelsens förlag utgav, på fraktur och i litet format 1861 *Andeliga Sånger för Barn och Ungdom af B.E. [...]*, dvs. av Betty Ehrenborg- Posse. Av samma författare, och med tryckstilen fraktur, utgavs på P. Palmqvists förlag *Skol-Sånger af B.E.* 1866.

Men antikvan fanns representerad även inom den religiösa barnlitteraturen, t.ex. *Små ax, till näring för unga själar*, *Andra knippan*, 1866, en samling uppbyggliga berättelser om omvändelser. Alla utom en är översättningar från signaturen A.L.O.E., dvs. den engelska författarinnan Charlotte Maria Tucker.[48] Varje berättelse är tryckt i ett särskilt litet häfte. Formatet är litet, men en enkel utstyrsel utesluter inte att häftena riktats till läsare bland de välsituerade. Att de översatts från engelska kan ha påverkat tryckstilsvalet.

Brukspatron Adamsson, eller Hwar bor du? Af P.W., dvs. Paul Peter Waldenström, utgavs frakturtryckt i en andra upplaga 1863 och i en tredje

1874. En femte upplaga trycktes med antikva 1891. Boken vars förebild är Bunyans *Kristens resa* var enligt Furuland möjligen den mest uppskattade boken i Sverige ännu på 1890-talet.[49]

Tryckstilstraditioner i vitter litteratur

Ända sedan 1700-talet var det vanligast att vittra verk och särskilt poesi trycktes med antikva. Men när *Sånger i Pansar* av Talis Qualis utkom i två upplagor i Lund år 1845 begagnades fraktur. Författaren, C.V.A. Strandberg, kan med sitt budskap ha velat vända sig till en läsekrets som inte begränsades till dem som kunde läsa antikva, men också den krigiska tendensen kan ha spelat in.

Antologier med dikter och sånger trycktes vanligen med antikva, t.ex. Karl Collans *Poetisk Läsebok för Finlands ungdom*, Helsingfors 1864. Detsamma gäller *Folkskolans Sångbok [...]* av Fredrik Sandberg 1867.

Liksom man i läseböckerna gärna tryckte poesi med antikva eller kursiv återfinns antikvatryckt poesi i den för övrigt frakturtryckta Karl Kastmans och Thor Brunius *Lärobok i Swenska Historien för Folkskolor och Nybörjare*, 1867.

Till god underhållningslitteratur räknades familjetidskrifter. För både vittert och icke fiktivt material användes antikva, t.ex. i *Folkvännen. Illustrerad Läsning för Bildning och Nöje*, Göteborg 1852.

Geografiböckerna

Det är lätt att finna läroböcker i geografi på de olika tryckstilarna. G.I. Hartmans *Lärobok i Allmänna Geografin för svenska barn*, tryckt med antikva, utkom i första upplagan i Åbo 1806. Andra upplagan trycktes 1815 i Lund med fraktur, och denna tryckstil användes ännu för en förkortad 18–e upplaga 1869, bortsett från att man som redan nämnts av språkliga skäl tryckte vissa ord med antikva.

O.E.L. Dahm som utgav historia för folkskolan på antikva, utgav geografi på fraktur. Den bok som utkom 1842 i Kalmar, utan författaruppgift, *Allmän Geografi [...] Försök till Lärobok för Folkskolorna i Kalmar Stift* följdes av ett flertal med liknande titel. Dahms *Geografi för Elementarsko-*

lor utgavs 3-7 upplagan 1863-1874 med fraktur, medan 8 upplagan trycktes med antikva 1877. Fraktur gällde alltså för både läroverk och folkskola för Dahm och geografiskolboken.

I.G. Gehlins och Thor Brunius *Lärobok i Geografi för Folkskolor och Nybegynnare* utkom från 1865 frakturtryckt med finstilta avsnitt på antikva till och med 14 upplagan 1889.

Geografiämnet ändrade karaktär då resandet ökade. Från att ha varit ett stödämne till historia och inneburit namnkunskap och historiska tillbakablickar kom ämnet att delvis sammanfalla med det skönlitterära resereportaget i tidningspress och familjetidskrifter. Geografiboken kompletterades med en läsebok som antog formen av skönlitterär antologi, och antikvan blev självklar. Ingemar Oscarsson som konstaterat att antikvan vanligen användes för följetongen har funnit att den nya genren innehöll även icke fiktivt material såsom reseskildringar.[50] Häri — samt naturligtvis i de större reseskildringar som gavs ut i bokform — har man en förebild då det gäller antologier som Martin Schücks *Vårt land och folk. Skildringar af Sverges natur och innebyggare. I uppsatser på vers och prosa [...]*, Del 1-3 1862-1867.

Geografiska Bilder från jordens skilda länder och folkslag. En bok för skolan och hemmet av Karl Kastman och Thor Brunius 1866 är också tryckt på antikva, vilket kan bero på att det s.k. bildade skiktets läsare avsågs.

Historieböckerna

Inom historieämnet har olika tendenser verkat i olika riktningar. Ämnet skildrade kungarnas historia, och anknytning till kungamakten medförde antikva. Ämnet kunde också riktas till folket i ideologiskapande syfte och då var frakturen given.

Tryckt med antikva är E.G. Geijers *Svea Rikes Häfder*, vars första del utkom 1825, tillägnad Karl XIV Johan. A.M. Strinnholms antikvatryckta *Svenska Folkets historia från äldsta till närwarande tider* började utkomma 1834 och är tillägnad dåvarande kronprins Oscar. F.F. Carlsons *Sveriges historia under konungarne af pfalziska huset*, första delen 1855, ansluter till antikvamönstret.

Annorlunda förhåller det sig med Anders Fryxells *Berättelser ur Swenska Historien [...] Till ungdomens tjenst utgifwen*. Till och med del 6 1833 används fraktur, men från och med del 7 1838 antikva. Georg Starbäcks motsvarande verk *Berättelser ur Swenska Historien [...] Sagoåldern* utkom frakturtryckt 1860. Dessa berättelser kan man 1885 läsa i en reviderad utgåva, antingen på fraktur i ett särskilt band eller på antikva ingående i en serie. Samma förlag gav ut dem. I sin läsebok integrerade Starbäck antikva med historia, men för det mer omfattande historieverket valdes till en början fraktur. Starbäck önskade förmedla fosterlandskärlek till en större läsekrets.

Frakturen användes då boktitlarna anger folkläsning, läsning för folket, för dess barn eller dess ungdom. P.E. Schelins *Lärobok i Swenska Historien för Swenska Folkets barn* utkom frakturtryckt i 4 upplagor 1853-1866. Detsamma gäller *Bilder ur Allmänna Historien till Läsning för folket och dess Ungdom*, 1867, en översättning från tyska utgiven av Karl Kastman.

Frakturen hade tillkommit i samband med reformationen. Läroverket förberedde av tradition för prästutbildning. Bibeln och särskilt Gamla Testamentets historiska böcker kan ha varit mönster för de frakturtryckta skolböckerna i historia. Den senare historien kunde ses som en fortsättning på den bibliska. Religiösa berättelser kunde också vara utbytbara mot historiska ur pedagogisk synpunkt ifråga om att ge förebilder för handlandet. Jacob Ekelunds skolböcker för läroverket trycktes med fraktur, både i allmän och i svensk historia, delar om äldre och medeltida allmän historia in på 1870-talet.[51] Eftersom delar av Ekelunds allmänna äldre historia tillsammans med W.F. Palmblads *Lärobok i Nyare Historien [...]*, frakturtryckt även i den omarbetade upplagan 1872, var den mest använda kombinationen i läroverken före 1870-talet,[52] dominerade frakturen i läroverkens historieundervisning.

En bok som riktade sig till både folkskola och läroverkets nybörjare, Jacob Ekelunds *Försök till Läro- och Läsebok i Sweriges Historia och Geographi för Folkscholor och de lärda Scholornas nedersta klasser*, gavs ut i fraktur och med förord av Carl Jonas Love Almqvist 1842.

Ett val av tryckstil gjordes då man utökade ämnet eller initierade ny undervisning, och detta skedde i flickskolan och folkskolan. Nösselts *Lärobok i Allmänna Historien för Flick-Scholor* utkom i fem upplagor 1838-

1866 på antikva. Boken, översatt från tyska, har ett tillägg av Jacob Ekelund. Antikvatryckt är också Ekelunds *Försök till Lärobok i Svenska Historien för Flick-scholor*, 1839 och 1867. Även G.H. Mellins *Fäderneslandets historia för fruntimmer*, 6 upplagan, 1866, är tryckt med antikva. I den mån man riktade sig till kvinnliga läsare bör antikvan ansetts lämpligast då den tillhörde den läsning som det bildade skiktets kvinnliga läsare var bekanta med.

Den populäre Jacob Ekelunds böcker i historia kom i stora serier långt efter hans död och var avsedda för specificerade läsargrupper. Hans *Lärobok för första Begynnare i Fäderneslandets Historia* utkom 1835-1868 och trycktes åtminstone i upplagorna 3—12 med antikva. I översättning och med tillägg av Ekelund utgavs Bredows *Första begreppen af Allmänna Verldshistorien, för Begynnare*, 8 upplagor 1835-1877, på antikva. För "begynnare" i skolan och för flickor har alltså antikva ansetts lämplig i såväl allmän som svensk historia.

O.E.L. Dahm gör i sina läroböcker i historia skillnad på folkskolan och läroverkets lägsta klasser, antikva för folkskolan och fraktur för läroverkets lägsta klasser. Dahms *Svenska Folkets Historia för Folkskolan*, Calmar 1866, trycktes med antikva, medan hans *Sweriges Historia, Försök till Lärobok för Skolans lägsta Klasser* trycktes i fraktur 1842 samt därefter till och med 1895.

Frakturen kunde alltså dröja kvar i läroverket och i den läsning som avsågs för folket, samtidigt som antikvan användes i lärda verk och i de böcker som initierade ny undervisning i folkskolan och flickskolan. I ett par fall bytte man tryckstil mellan ett verks olika delar, för Fryxells *Berättelser [...]* på 1830-talet och för Starbäcks definitivt först 1885.

Fraktur eller antikva — ett politiskt val.

De svenska skandinavisterna kunde se Preussen som bundsförvant mot Ryssland eller som angripare. I det senare fallet var försvarsgemenskap med Frankrike naturligt. Skandinavisterna, rimligen främst de danska och sydsvenska som upplevt att preussiska och österrikiska soldater segrade i Danmark, kände olust inför de aggressiva stormakterna och ville av nationella skäl avgränsa sig mot vad man uppfattade som tysk kulturimperia-

lism. I *Läsebok för folkskolan* 1868 markeras avstånd från de samtida tyska staterna, som nästan enbart beskrivs ur historiskt perspektiv och då som krigsskådeplats.

De krigiska förvecklingarna på 1860-talet kan ha bidragit till segern för antikvan i Sverige. Inte bara språk utan även tryckstil förenades med nationell ideologi då skandinavister föredrog antikvan i en gränsdragning mot den preussiska expansionen.

Språken hade olika status i de olika nordiska länderna. Enligt nationalismen i grannländerna Danmark och Finland betraktades danska språket speciellt i Slesvig-Holstein som ett undertryckt språk i förhållande till tyskan, och i Finland var finskan lågt värderad i förhållande till svenskan. I Norge är utvecklingen inte helt parallell. Svenska språket hade Tegnér karakteriserat:

> Ärans och hjeltarnes språk! Hur ädelt och manligt du rör dig!
> Ren är som malmens din klang, säker som solens din gång.

Så heter det i *Läsebok för folkskolan* 1868 i "Svenska språket". Den dikt i den svenska läseboken som handlar om modersmål, med syftning på moderns språk, är skriven på danska, nämligen Grundtvigs "Modersmaalet", som beskriver språket som både moderns och folkets, förfädernas och eftermälets. Den dikten är frakturtryckt i *Läsebok för folkskolan*. Dikten är givetvis antologiserad i motsvarande danska och norska folkskoleläseböcker, Matz Matzens och P.A. Jensens. Avsikten med att danska och norska författare var representerade i *Läsebok för folkskolan* var enligt en av bokens recensenter, Simon Nordström, god vän till Artur Hazelius som tillhörde läsebokens redaktörer, att visa att danska språket, skriftspråk även i Norge, var så likt det svenska. "Det borde dock hafva anmärkts, att en del af olikheterna endast ligga i stafningssättet och ej i språket", menar Nordström som också tycker att aa borde skrivits å.[53]

Det totala kriget är inte något som bara hör 1900-talet till utan hade aktualitet även på 1860-talet. Alla behövde engageras, även kvinnorna. "Ärans och hjeltarnes språk" behövde kompletteras med det danska kvinnliga språket. I Matz Matzens *Dansk Læsebog* krävs i dikten "Fædrelandskjærlighed" av Thomas Thaarup att modern samtidigt med att hon lär sin son språket ska berätta om dansk historia, om hur fiender bemötts.[54] I "Sla-

get ved Slesvig" av Carl Ploug i samma läsebok blir danska språket liktydigt med de danska vapnen:

> Kuglen peb, og Sværdet sang til Kartovers Brag;
> Tydsken maatte lære det danske Sprog den Dag.[55]

Dikterna av Thaarup och Ploug är tryckta med antikva i den annars huvudsakligen frakturtryckta läseboken.

Om man skulle skilja ut de nordiska språken gentemot tyskan fick man välja något som var gemensamt för de nordiska språken och som avvek från tyskan. I *Nordisk Tidskrift för Politik, Ekonomi och Literatur*, i fortsättningen benämnd *Nordisk Tidskrift*, kom intresset att fokuseras även på tryckstil. Då det i *Wäktaren* år 1856 getts nationella argument för frakturen, kunde man ett decennium senare fördöma frakturen med nationella skäl.

Nordisk Tidskrift hade enligt den inledande programförklaringen tillkommit som forum för att främja nationalitetsidéns tilllämpning i Norden och därmed bidra till fred. En av tidskriftens skribenter var dansken Fredrik Bajer, författare och politiker. Namnet stavade han Beyer fram till 1865. Han hade som löjtnant deltagit i Danmarks försvar mot Preussen 1864. Under slutet av 1860-talet engagerade han sig för den praktiska skandinavismen och för freden. Han erhöll tillsammans med K.P. Arnoldson Nobels fredspris 1908.[56] Enligt en bilaga till *Nordisk Tidskrift* i maj 1866 tillhörde löjtnant Bajer tidskriftens ägare.

Intresset för fred, kvinnors bildning och antikvan har varit gemensamt för Fredrik Bajer och P.A. Siljeström.

Språket, inte minst rättskrivningen, men även tryckstilen blev av betydelse för ett närmande mellan de nordiska folken. Författaren i språkliga frågor, översättaren m.m. Anton Laurentius Larsen var född i Norge, hade blivit student i Trondheim och hade studerat i Oslo, innan han bosatte sig i Danmark. Hans hustru var från Härnösand och dotter till en skollärare. Larsen intresserade sig särskilt för förhållandena mellan de nordiska språken.[57]

I ett par artiklar i *Nordisk Tidskrift* förespråkar Larsen en enhetlig nordisk rättskrivning. Han tar upp frågan om huruvida rättskrivningen, dvs. stavningen, var helig som språket självt var heligt eller om den var ett redskap som människan uppfunnit och därmed var förändringsbar. Tryckstilen

hörde hur som helst inte till språket utan valet mellan fraktur och antikva kunde avgöras när som helst.

Larsen ville närma de nordiska språken till varandra och han hörde till dem som trodde att språken uttalades mera likt varandra än de skrevs. En ljudenlig stavning skulle alltså göra de nordiska språken mer lika varandra.[58] En argumentering som förespråkade likhet mellan de nordiska språken bör ha varit tillämplig även beträffande tryckstilen. I en följande artikel nämner Larsen den i danskan vanliga Molbechska rättskrivningen samt den s.k. Rask-Petersenska. Till den senare hörde latinsk skrift samt att skriva å i stället för aa.

Enligt Larsen fanns ingen motivering för fraktur, "munkeskriften", vare sig i tyska eller danska. För de civiliserade språken, däribland svenska och isländska, användes antikva, och med denna tryckstil borde även danska tryckas. Förklaringen till att så inte skedde var den löjeväckande att danskarna hade tyskarna som föredöme. Han avslutar sin artikel med att förläggare och författare borde bidra till enhetlighet för att närma de nordiska språken till varandra och han föreslår "om ikke andet, så f.ex. latinsk skrift".[59] Larsen betraktade alltså antikvan som den naturliga tryckstilen i Sverige år 1866.

Fredrik Bajer intresserade sig för språket i ett inlägg i *Nordisk Tidskrift*. För Bajer, liksom för Larsen, var språket inte bara ett kommunikationsmedel utan stod i tjänst hos något som man uppfattade som något högre, något ideellt. Språket var "middel i et höjere formåls tjæneste". Bajer verkade inom den historicism vars företrädare såg verkningar av en gudomlig försyn och trodde på människosläktets framåtskridande mot allt högre grad av civilisation. Bajer menar att det fanns en växelverkan mellan skrivsätt och nordisk enhet. Det splittrade nordiska folket skulle uppnå gemenskap genom bland annat språk och historia, och då hade också skrivsättet betydelse. Explicit uttalar han sig om stavningen men till det yttre som han ansåg hade betydelse bör även bokstavsformen ha kunnat räknas.[60]

Signaturen "-r." noterade i en recension av den svenska lärartidskriften *Paedagogisk Tidskrift* att tyska språket var på tillbakagång i avgångsproven från de svenska läroverken. Mindre än en tiondel hade valt tyska. Om inte tyska varit obligatoriskt ämne i Danmark skulle eleverna där också föredragit engelska och franska. Recensenten kritiserade den i övrigt förträff-

liga lärartidskriften för att ägna sig för mycket åt svenskt och tyskt. Det borde varit mer nordiskt och han efterlyser ett allmänt nordiskt lärarmöte för att utbyta tankar om gemensam historia, språk och känslan av att tillhöra samma nordiska folkstam.[61]

Om man via antikvan sökte gemenskap, kulturellt och politiskt, inom Norden — och kanske framför allt ville markera en gräns gentemot de tyska staterna — kunde samma slags gemenskap sökas med Frankrike. Till Paris blickade man 1867 inte bara för världsutställningen. Rädslan för krig var stor och försvarsvännerna sökte en lämplig bundsförvant i Frankrike. Bajers önskan om fred innebar att han blev medlem i Ligue internationale de la Paix som grundades i Paris 1867 av Frédéric Passy, fransk nationalekonom och pacifist. Passy tog kontakt med Bajer för att denne skulle verka för freden inom dansk opinion. Ovan nämnde Passy hade kontakter även i Sverige, brevväxlade t.ex. med S.A. Hedlund. Passys inledande föredrag 1867 refererades i *Dagens Nyheter*. Passy var den förste som fick Nobels fredpris 1901.[62]

I *Nordisk Tidskrift* år 1868 återkommer signaturen "-r." med en recension av *Tidning för folkskolan*. Förutom visst beröm ges kritik. Det var inte bra att man tycktes betrakta de preussiska regulativerna som mönster för religionsundervisningen och det var inte bra att man använde den s.k. tyska stilen, dvs. frakturstilen. "Trykningen af svensk med tyske bogstaver er mindre smagfuld," men stilen skulle dock knappast hindra att tidskriften fick läsare i "broderrigerne".[63]

Att recensionen av "-r." införts i häftet för april-maj 1868 framgår av ett senare "Genmäle" av C.L. Anjou, *Tidning för folkskolans* redaktör. Bland annat tar han upp tryckstilsfrågan:

> Den stil, hvarmed min tidning tryckes, och hvilken anmälaren kallar "tysk" samt anser möjligen kunna skada tidningen i grannländerna, plägar hos oss kallas *svensk* stil. För ej många tiotal år sedan ansågs denna stil såsom den enda rätt läsbara för vår allmoge. Konsten att, såsom det hette, "läsa latin" var icke allmänt utbredd.[64]

Den nämnda lärartidskriften bytte med följande årgång till den tryckstil, antikva, som "-r.", dvs. troligen Bajer, föreslog.

Som redaktör för veckotidskriften *Folkevennen* tog Bajer i en artikelserie 1878 avstånd från det militanta drag som han ansåg kännetecknat skan-

dinavismen på 1860-talet. Trots att han själv verkat inom rörelsen såg han på skandinavismen under den perioden som ett bihang till rustningsivern. Rörelsen hade också blivit högerbetonad, medan Bajer tillhörde grundtvigianerna och den nationella vänstern i Danmark.[65]

Tryckstilarna i 1860-talets pedagogiska reformdebatt

I folkskoleinspektionen hade man ett instrument för att från centralt håll påverka den svenska folkskolan. Två av de tongivande inspektörerna var P.A. Siljeström, Stockholms folskskoleinspektör och Abraham Rundbäck, Växjö stifts inspektör. Båda var naturvetare, Siljeström docent i fysik och Rundbäck lektor i matematik och fysik.

Före Fredrik Bajers förslag om antikva hade P.A. Siljeström i sin ovannämnda läsebok prioriterat antikvan. I en anonym insändare i *Läsning för Folket* 1859 gav han en förteckning över lämpliga böcker för ett sockenbibliotek. Hans boklista innehåller J.G. Carléns *Swenska Familjboken*, läsning närmast avsedd för medelklassfamiljen, antologier av Svedbom och Winge som lästes vid läroverken, svensk historia av bland andra Geijer och Fryxell, många böcker om upptäcktsresor — Siljeström hade själv deltagit i en nordpolsexpedition —, poesi av Tegnér, Runeberg och Geijer, romaner av Walter Scott samt Coopers indianböcker.[66] Det är lätt att tänka sig ett samband mellan Siljeströms litteraturlista och hans läsebok. Många av de böcker han föreslog för sockenbiblioteken var tryckta med antikva.

Jan Thavenius beskriver Siljeström som "kanske den förste som fullt medvetet etablerar en direkt förbindelse mellan krav på arbetskraftens kvalifikationer och läsning av skönlitteratur". Han citerar Siljeströms argument att underhållande litteratur bidrog till att göra läsning lockande.[67] Sockenbiblioteken var en integrerad del i den tidens folkundervisning. Siljeströms avsikt var att förbättra människors tillvaro genom att de gavs bättre levnadsmöjligheter i ett land som ännu upplevde perioder av hungersnöd. Han ville verka för demokrati och för en mänskligare religion i enlighet med Parker. Han räknade ut hur mycket luft som barn och lärare behövde för att kunna andas i klassrummen och föreslog ordentliga skollokaler. Han hade förhoppningar inför den första tvåkammarriksdagen och motio-

nerade om en gemensam första undervisning för alla barn. Han tillhörde pionjärerna när det gällde utbildning av kvinnliga lärare.

Siljeström hade utnämnts till docent i fysik, undervisat och varit rektor vid experimentgymnasiet Nya elementarskolan. Som folkskoleinspektör i Stockholm deltog han i sammanträdet mellan folkskoleinspektörerna 27/6 — 1/7 1862. Förutom P.A. Siljeström deltog även Abraham Rundbäck, lektor i fysik och matematik. Det önskades "en lämplig läsebok". Efter protokollet för detta möte återfinns handskriven och odaterad "Pro Memoria i anledning af några framställda frågor rörande tillämpning af Instruktionen för Folkskoleinspektörer" i vilken det inte bara krävdes ett nytt innehåll i läsövningarna utan även tryckstilen antikva.[68] Rundbäck nämner i sin levnadsbekrivning att han såsom sekreterare vid ovan nämnda och några följande möten utövat stor påverkan på folkskolans utveckling, och säkert ser vi även här spår av hans inställning.[69]

Läsning enbart i Nya testamentet och psalmboken menade man vara mindre lämpligt bland annat av det skälet att "dessa böcker nästan alltid äro tryckta med svenska stilar och således ej medgifva barnen tillfälle att öfva sig i läsande af den numera företrädesvis brukliga latinska stilen". Kunde barnen väl läsa var de förberedda både för konfirmationsläsningen och för sockenbiblioteken. I de senare skulle de förkovra sig inom den medborgerliga bildningen, som var en annan än den religiösa och en annan än den lärda.

För Växjölektorn och folkskoleinspektören Abraham Rundbäck var fortfarande läsning av katekesen det främsta målet för folkskolan. Men han förhöll sig troligen reserverad till väckelsen. En insändare, skollärare i Jönköpings län, hade i brev meddelat folkskoletidskriften *Föreningen* att Rundbäck "håller skollärarne om ryggen emot oförståndiga föräldrar och sådana vederbörande, som söka hålla allmogen från andra kunskapsämnen än s.k. läsareskrifter, hvaraf stora massor kolporteras i denna landsort".[70] Furuland har framhållit att väckelserörelserna genom den omfattande traktatspridningen hade stor betydelse ur folkbildningssynpunkt: "Det var en nästan vulkanisk och av myndigheterna okontrollerad verksamhet, som kom att skapa den första stora motoffentligheten i riket. Därmed förberedes folkrörelseepoken och det demokratiska genombrottet."[71] Litteraturen ifråga var tryckt med fraktur och ett skäl för statsmakterna att i folkskolan

prioritera antikva kan ha varit att man trodde att enskildas läsning och tolkning av bibeln samt läsning av s.k. läsareskrifter ledde bort från de uppgifter som ålades medborgaren. Krav på att främja nationella värden inom folkskolan kom snarast i konflikt med väckelserörelsernas betoning av ett himmelskt liv. Rundbäck hade goda skäl för att vilja byta både läsinnehåll och tryckstil.

Från centralt håll önskades alltså på 1860-talet av två naturvetenskapligt orienterade pedagoger, som båda hade intresse för sockenbiblioteken, tryckstilen antikva. Inspektörernas egna protokoll *Berättelser om Folkskolorna i Riket afgifna af tillförordnade folkskoleinspektörer [...]*,1865, trycktes med antikva.

Läsebok för folkskolan

I *Läsebok för folkskolans* första avdelning "Stycken af blandadt innehåll" är de första 47 sidorna tryckta med antikva och de 33 följande med fraktur i första upplagan 1868. Genom placeringen först i boken markeras att antikvan är väsentligast. Sammanlagt väl 8% av hela texten består av fraktur. Till de längre frakturtryckta texterna hör "Torparesonen" om en blivande biskop, "Ragnar Lodbroks saga" och B.E. Malmströms "Hwi suckar det så tungt uti skogen?" Att frakturen förekommer i första avdelningens fostrande skönlitterära texter passar in i ett mönster där uppbyggelselitteratur trycktes med fraktur. Att t.ex. Lidners "Krigssång", "O yngling, om du hjerta har", tryckts med fraktur är jämförbart med att studentsånger tryckts med fraktur och över huvud med frakturens folkliga förankring. Det är knappast någon skillnad i texternas innehåll som, inom första avdelningen, lett till de olika tryckstilarna.

Den korta norsk-danska avdelningen sist i boken, 14 sidor, har tryckts med fraktur. Detta är värt att lägga märke till då en del av styckena, bland annat Grundtvigs "Modersmaalet", i Martin Hammerichs *Danska och norska läsestycken [...]*, Köpenhamn 1865 är tryckta med antikva. De enda styckena som tryckts med fraktur i denna läsebok av Hammerich är "Prøver af landskabsmaal". Hammerich tillhörde delägarna i *Nordisk Tidskrift* Satsningen på antikva i den svenska folkskoleläseboken har trots allt varit begränsad.

På läsebokssidorna 81—550 förmedlas kunskap om geografi, historia, den nya naturvetenskapen och teknikens utveckling med antikva. Innehållet och framförallt skildringssättet medförde modernisering av mediet. Det hade visserligen varit ett traditionsbrott om texterna som skildrar det svenska landskapet och svenskars resor utomlands inte hade tryckts med antikva men beträffande de historiska avsnitten var tryckstilsvalet inte givet. Texter om svensk historia valdes ur både antikva- och frakturtryckta böcker. För läroverket trycktes ännu en del historieböcker med fraktur. Den tradition enligt vilken frakturen var folkligt förankrad talade för fraktur. Den som varit huvudsaklig redaktör respektive själv författat avdelningarna i historia, Hans Forssell, utgav från 1869 *Läsning för Folket* frakturtryckt. Beträffande tryckstilsvalet för de historiska avdelningarna kan den tyskfientliga tendensen ha spelat en roll och antikvan valts som symbol för nordisk självständighet. Furuland har med rätta betonat folkskoleläsebokens betydelse för antikvans seger.

Kungahuset med den litterärt intresserade Karl XV som regent saknade inte kulturellt inflytande. Hovet har troligen varit huvudsakligen franskorienterat och därmed ifråga om tryckstil knutet till antikva. Karl XV var son till Oscar I, som haft franska som modersmål. Vid hovet fanns barnlitteratur även på franska som givetvis var tryckt med antikva.[72] Karl XV och Oscar II hade som barn undervisats av F.F. Carlson, som ledde utgivningsarbetet med *Läsebok för folkskolan*. Det är rimligt att pedagoger med erfarenhet från privatinformation överförde mönster till övrig undervisning.

Carlson försvarade i utbildningssammanhang den klassiska bildningen. Då han både skrev själv på latin och undervisade i latin bör han ha varit van vid antikvan, den vanliga tryckstilen för latin.

På officiellt håll i Sverige hade tyskorienterad pedagogik anhängare. Liberalerna var dock negativt inställda till den preussiska pedagogiken med dess betoning på religion och fostran och begränsning av naturvetenskapen. Alltmer av antikvatryckt pedagogisk litteratur från engelskt och franskt språkområde översattes. Som visats valdes ofta originalets tryckstil.

Man kan jämföra med översatt fiktionsprosa. Under perioden 1866—70 var antalet översättningar från engelska dominerande, i andra hand utgavs översättningar från franska och först i tredje hand från tyska. År 1867 ut-

gavs 15 böcker fiktionsprosa i översättning från franska, respektive 15 från engelska och 9 från tyska.[73]

Det är rimligt om det franska inflytandet var stort i samband med världsutställningen i Paris 1867. Sverige medverkade med bland annat en skolutställning. Dockor klädda i folkdräkter tillhörde också de svenska bidragen. Det fanns ingen nödvändig motsättning mellan att hylla teknik och ägna sig åt etnografi. Om man skulle kunna bevara minnena av det svenska allmogelivet och föra kulturarvet vidare behövdes ett starkt industribaserat försvar som garanterade den nationella suveräniteten.

En annan lästradition än den kyrkliga med frakturen behövdes för Sveriges utveckling till industrination och man kan se det ökade bruket av antikvan som ett led i den svenska moderniseringen. Säkert har antikvan känts nyare, mer lättläst och därför föredragits då nytt textinnehåll tillkommit. Med en nationalism som mera anknöt till fosterlandet än till "Det heliga landet" byttes den kyrkliga lästraditionens tryckstil mot den borgerligas.

Flera i redaktionen för folkskoleläseboken tillhörde samma krets av personer som sympatiserade med eller stödde skandinavisterna vars främsta organ var *Aftonbladet* och *Nordisk Tidskrift*, båda antikvatryckta. *Aftonbladets* redaktör August Sohlman var en av de ledande i Nordiska Nationalföreningen som startats 1865 och som utgav *Nordisk Tidskrift*. I en bilaga till tidskriften maj 1866 förtecknas delägarna, bland norrmännen Björnstjerne Björnson, bland svenskarna Sohlman, *Nordisk Tidskrifts* redaktör G.K. Hamilton, dennes svåger läseboksmedarbetaren C.A.V. Holmgren, den senares bror Frithiof Holmgren som var nära vän till läseboksmedarbetaren Artur Hazelius, samt C.J. Meijerberg som var folkskoleinspektör i Stockholm och en av de först utsedda redaktörerna för *Läsebok för folkskolan*. Meijerberg tillhörde även styrelsen för *Aftonbladet*, antikvatryckt alltsedan sin tillkomst 1830.[74] Det är sannolikt att man sympatiserat med det danska kravet på en gemensam tryckstil som gränsmarkering gentemot tysk kulturell dominans. Frithiof Holmgren var ordförande i Uppsalas studentkårs skarpskytteförening, Meijerberg exercerade som bekant med skolelever då riksdagsmännen kom till huvudstaden.

P.A. Norstedts och Söners förlag var expansivt och inte obekant med tryckstilen antikva. År 1824 tryckte man för första gången *Kongl. Vetenskapsacademiens Handlingar, för år 1823* och *Svenska Akademiens Hand-*

lingar [...] från och med år 1843.[75] Karakteristiskt för förlaget blev, enligt Henrik Schück, att det blev den historiska vetenskapens förlag. Schück nämner utgivning av verk av Geijer, Carlson, Odhner, Strinnholm och Forssell,[76] varav några utgavs först efter folkskoleläseboken. Det finns så mycket av historia skriven av Geijer, Carlson, Strinnholm och Forssell i *Läsebok för folkskolan* att den väl passar in i förlagets övriga utgivning. Som nämnts hade historieverken av Geijer, Strinnholm och Carlson utgivits på antikva; en tradition fanns att fortsätta. Förlaget hade också givit ut Siljeströms läsebok. Dock trycktes på samma förlag *Läsning för Folket* med fraktur.

En boktryckare "G. Laurin" från Stockholm var delägare i *Nordisk Tidskrift*. Tillsammans med en kusin ägde Gustaf (Gösta) Leonard Laurin sedan 1862 P.A. Norstedts och Söners förlag,[77] det förlag som tryckte *Läsebok för folkskolan*[78] Läseboken utkom samma år som "-r." karakteriserade frakturen som "tysk stil" och därmed mindre lämplig för svenska språket. Att Gustaf Laurin och Artur Hazelius var vänner framgår av bevarade brev, liksom att Arturs far general Hazelius brukade hälsa på på förlagets kontor.[79]

Artur Hazelius som tillhörde redaktionen för *Läsebok för folkskolan* hade visat intresse för typografi då han uppmärksammat bytet till fraktur i de två ovan nämnda *Upsala-Posten* och *Wäktaren*.[80] Artiklarna har bevarats som urklipp i hans arkiv på Nordiska museet.

Läseboksmedarbetaren C.A.V. Holmgren författade läromedel inspirerad av den kommande resan till Paris.[81] Även han visade intresse för tryckstilar då han i ett brev till förläggaren Abraham Bohlin beskriver ett verk som tryckt med "de vanliga Hachetteska typerna", dvs. den antikva som det franska förlaget Hachette använde. Hans eget brev visar att han personligen i viss mån ändrade sitt skrivsätt. När han före 1867 inleder med frasen "Högädle Herr A. Bohlin" används ett äldre stora "H", medan han i samma fras i brevet från 1867 börjar med sin samtids stora "H". Bohlin fanns i Örebro och "Ö-et" ser lustigt ut i den senare versionen, den vanliga skrivstilens stora "Ö" kompletterat med två rejäla prickar. I sin namnteckning däremot låter Holmgren i detta sistnämnda brev sitt gamla "H" kvarstå oförändrat. Hans handstil i övrigt är i stort sett densamma, dvs. den då vanliga svenska skrivstilen.[82]

I samma brev som Holmgren ändrar ett par bokstäver, föreslår han en bok för utgivning och förklarar hur han ser på den svenska politiska situationen:

> Det arbete, som här till en del är översatt, synes mig särdeles lämpligt till att en smula väcka på de anlag, som svensken så rikligen eger och som vi bättre än någon annan nation behöfva vårda, inklämda som vi äro mellan tvenne roflystna mäktiga grannar, af hvilka den ene enligt min uppfattning är en hel barbar, den andre i sin politik en verklig röfvare. Den trångbröstade sömnaktighet, som under hotande förhållanden utmärker de regerande makterna i landet kan ej annat än fylla hvarje varm fosterlandsvän med oro och smärta. Jag tror att vi derföre, oberoende af både regering och riksdag, måste tänka på att sjelfva beväpna oss både i *inre* och yttre afseende för de stora händelser, som måhända stå och lura bakom förhänget till vår närmaste framtid, och framför allt söka arbeta oss ut ur detta förnedrande tillstånd af att vara en värnlös nation, som undrande frågar andra om hvad som skall blifva vårt öde, ifall åskvädren bröten löst. Och äro vi väl beväpnade med sinne för stora mål, med en *uppoffrande* kärlek till högre syften, då är jag öfvertygad om att ingen regering, ingen — för att tala med Norrmännen — "guanokrati" vid riksdagen skall hindra oss från att få händerna fulla af dugliga försvarsmedel. Fördenskull tror jag att man på alla vägar, hvar i sin stad och på sitt vis, bör söka att väcka på det svenska sinne för sjelfuppoffring, som under våra Wasar och Carlar gjorde vårt fosterland så ärorikt. Aldrig tror jag några goda medel vara små: det välsignelserika regnet regnet bildas ju af otaliga små klara perlor. En sådan liten droppe synes mig den bok vara, som jag härmed skulle vilja förorda till tryckning.[83]

Boken tycks ha handlat om franska revolutionen. Citatet bekräftar Bajers uppfattning om tidens rustningsiver. P. A. Siljeström som så intensivt krävt de kunskaper som Holmgren kom att förmedla, inklusive tryckstilen antikvan, tillhörde lantmannapartiet, det parti som här troligen avses med "guanokrati" då det ansågs fredsvänligt. Industrialisering, liksom tryckstilen antikvan kunde användas av både fredsvänner och krigsivrare.

Tryckstilar från och med 1868

Traditionell är *Läse- och Lärobok för Nybegynnare i Folkskolor [...], Sednare kursen*, 13 upplagan 1868, som utgavs av Direktionen i Sällskapet för Folkunderwisningens befrämjande. Därefter följer bl.a. geografi, historia och räkning tryckt med fraktur. Växling sker mellan större avsnitt än i första upplagan, den som utgavs av Schmidt.

Samma år trycktes Karl Kastmans och Thor Brunius *Norges och Dan-*

marks historia för svenska folket och dess ungdom med antikva liksom samma författares *Verldshistoriska Bilder, En bok för Skolan och Hemmet.* Samma författares tidigare utgivna böcker i historia hade som ovan nämnts tryckts med fraktur. I en femte upplaga av P.A. Siljeströms läsebok från 1869 finns exempel på fraktur, men den ges förklaring genom att samma text tryckts med antikva på varannan rad. Det är troligt att han betraktat frakturen som mindre viktig efter utgivandet av *Läsebok för folkskolan.*

Från början av 1869 bytte den med officiellt stöd utgivna *Tidning för folkskolan* till antikva. Detta bör ses som det avgörande året för folkskollärarkårens del. De förväntades nu kunna ta del av den sekulariserade profana kulturen. Först då hade de mandat att själva lära ut den. De hade dock utgett egna lärartidskrifter på antikva.

Vid det Nordiska rättstavningsmötet 1869 deltog Artur Hazelius som sekreterare för den svenska avdelningen. De svenska representanterna var från Lund, Stockholm och Uppsala. Det är värt att lägga märke till att Hazelius i sitt mötesreferat presenterar stockholmarna som företrädare för utbildning av kvinnor och för pressen och utan akademiska titlar. Om sig själv meddelar han att han var "f.d. lektor i svenska språket vid Seminariet för bildande af lärarinnor". August Sohlman och H.O. Wieselgren omnämns som redaktörer för *Aftonbladet* respektive *Ny illustrerad tidning.*[84] Som ovan nämnts föreslog mötet att frakturen skulle ersättas med antikva.

Det var nationalismens glansdagar då sambandet mellan språk och folk ansågs betydelsefullt. Förutom förslagen om stavningsreformer i syfte att närma de nordiska språken till varandra kan det vara förslaget om övergång till tryckstilen antikva som signaturen "Posthumus", J.C. Hellberg, tar avstånd från i "Protest emot språkkongressen" den 2 augusti 1869 i *Nya Dagligt Allehanda,* i synnerhet om man tar hänsyn till betydelsen av franskans caractère, "bokstav, typ, stil":

> Vi vilja, vi svenskar, ödmjukast be att få behålla både vårt språk med alla dess karakterer, tecken och bokstäfver, sådant det lefver och sjelft fortbildar sig, utan alla hybrida oktrojeringar af ett litet skandinavistiskt parti, och våra språkgränser likaledes. Blifver språket förderfvadt, går språkgränsen förlorad, så kan också landgränsen icke mera i längden upprätthållas, och när gränsen gifvits till spillo, blifver det också snart slut med landets sjelfständighet. Derför togo tyskarne danskarnes hertigdömen, och derför oktrojerade ryssarne sitt språk uti Polens skolor och embetsmannaverld.

Artikeln är tryckt med antikva. Redaktionell kommentar saknas. Den bör då tolkas som ett försvar för att bibehålla rådande förhållanden, dvs. både fraktur, antikva och kursiv.[85]

På fraktur recenserades Artur Hazelius *Swensk Folkläsning* i *Stockholms Dagblad* den 11 juni 1870. Två häften hade utkommit, *Valda Sånger* av E.G. Geijer och *Om konstgjorda fogelbon och deras inbyggare* av A.E. Holmgren. Hazelius beröms för sättet att stava och för att ha använt antikvan, något som inte var oviktigt när det gällde folkläsning, "antiqua eller s.k. latinska stilar i stället för fraktur (tysk stil), en förändring som säkerligen småningom kommer att genomföras inom hela swenska typografien.

I *Nordisk Boktryckeri-Tidning* 1871 och i *Om svensk rättstafning.2.* ger Artur Hazelius en historik och finner att frakturstilen var "om ingalunda uteslutande, dock i det stora hela förbehållen åt sådana skrifter, som äro ämnade att vinna spridning företrädesvis ibland allmogen". Han själv anser antikvan vackrare men då smaken var olika var det avgörande att antikvan var "enklare och renare". I pläderingen för antikvan ingår dess användning som skrivstil. Den latinska skrivstilen liknade antikvan men skilde sig i synnerhet ifråga om de stora bokstäverna från frakturen. Pedagogiska skäl talade för att välja en tryckstil. Han tar avstånd från argumentet att antikvan är äldre men ej äldst med att det ej är nödvändigt att återgå till det som är äldst, t.ex. hebreiskt skrivsätt. Att frakturen skulle vara mer nationell bemöter han med ett beklagande av Grimm att stilen kallats "tysk". Ett tredje argument att frakturen skulle vara mer lättläst bemöter han med ett läkarutlåtande. Kommande generationer borde slippa frakturen och tidningspressen borde inte förlänga övergångstiden.[86]

En ny seger för antikvan nämner Fredrik Böök i sin biografi över Artur Hazelius: "I december 1871 hade Hazelius tillfredställelsen konstatera, att Stockholms Dagblad övergick till den latinska tryckstilen och därvid åberopade publicistmötets uttalande, som var ett eko av rättstavningsmötets."[87]

År 1876 valdes antikva för *Svensk Författningssamling*.[88]

Läsebok för folkskolan, åttonde omarbetade upplagan 1878, innehåller färre antal sidor frakturstil, s. 35—48, förutom den dansk-norska avdelningen.

Frakturen hade även efter folkskoleläsebokens tillkomst 1868 en stark

ställning i läroböckerna. År 1870 och 1874 utgav Bäckman *Sweriges Historia för Folkskole-seminarier och Folkskolor [...]* frakturtryckt. Om genre eller läsargrupp eller övningsmomentet styrt tryckstilsvalet kan dock vara svårt att avgöra. Samme författares *Sweriges Historia för Folkskolan [...]* utkom tryckt med växlande tryckstilar 1880 och först i andra upplagan 1887 med antikva. Den innehåller hänvisningar till *Läsebok för folkskolan. Folkskolans Geografi. Text till Folkskolans Kartbok [...]* utkom tryckt med de olika tryckstilarna i omväxling från 1872 och till och med 12 upplagan 1888. En sjunde upplaga av *Lärobok i Swensk Historia för Folkskolor och Nybörjare* av Kastman och Brunius utkom på fraktur 1884, tidigare upplagor okända. Eftersom frakturen fanns kvar i religionsläroböckerna kan tendens till frakturens stärkande ha funnits efter folkskoleläsebokens tillkomst 1868.

En skolbokskommitté förordade 1887 att endast använda antikva i folkskolans läro- och läseböcker. I jämförelse mellan stilarna var antikvan "den i allmänhet tydligare, renare, och äfven mera lättlästa". Man hänvisade till den rapport som professor Axel Key avgett 1885 beträffande läroverken. Skälet att frakturen var bekant för de flesta gällde inte längre.[89] Key refererar expertis som menar att frakturen orsakade närsynthet, myopi, som var vanlig bland tysk skolungdom.

Enligt sin ovannämnda rapport hade Key från ett skolboksförlag fått uppgiften att allmänheten ännu krävde att katekesen trycktes med fraktur. Katekeser tryckta med antikva hade inte gått att sälja.[90] Ännu fanns sambandet kvar mellan tryckstil och ämnesinnehåll.

Sammanfattning

Frakturen hade förankring i kyrkans böcker, i läroverk samt hos den talrika landsbygdsbefolkningen, inklusive barnen, och den användes i skrifter riktade till folkskollärarna, i folkskrifter med nöjsamt innehåll samt i s.k. läsareskrifter. Statsmakterna bör ha funnit det önskvärt att motarbeta väckelsen och möjligt att undervisa bort det hinder mot antikvan som bestod i okunnighet.

Antikvan var redan utbredd i Sverige och kunde bli gemensam för Norden och bidra till att avgränsa det danska språkområdet mot det tyska.

Översättningslitteraturen, inte minst pedagogisk litteratur, talade för antikva. Pedagoger som P.A. Siljeström hade föredragit antikva. Svensk tryckstilstradition ifråga om genrer talade för att folkskoleläseboken trycktes med antikva. Feminisering i kombination med professionalisering talade för antikva som gemensam tryckstil för alla samhällsklasser inom Sverige. Antikvan, och möjligen resvana inom Sverige och inom Norden, ingick i det kulturella kapital som kvinnliga lärare med medelklassbakgrund medförde som statushöjande inslag i lärarprofessionen. Läseboksredaktören Artur Hazelius hade undervisat vid lärarinneseminarium. Frågan är om det inte var hans intresse för språk och tryckstilar och personliga kontakter med förläggaren tillsammans med förlagsintressen som avgjorde att antikvan fick så stor övervikt i den svenska folkskoleläseboken. En nordisk bokmarknad hägrade.

Läsebok för folkskolan samlar i sig de tendenser till antikva som fanns i samtiden och den kom att bli normbildande. Sverige genomförde tryckstilsreformen för folkskolans del på 1860-talet, Danmark och Norge betydligt senare. Ett dröjsmål på ett par år för Sveriges del hade inneburit en förändrad tryckstilssituation då antikvan skulle varit mindre aktuell efter opinionssvängningen till Tysklands förmån.

Frågan om pedagogiken innebar ett förtryck av de undervisade eller om den var i deras intresse är som alltid giltig. *Läsebok för folkskolan* tillkom under det 1860-tal då intresset för folkskolan var stort och den blev ett förebud om kommande svensk välståndsutveckling. Reformen medförde samtidigt åtminstone ett visst avbrott i allmogens kulturella tradition.

Noter

1. Håkan Andersson, "Pedagogik och nordism — Historiskt exempel och aktuell reflexion — ", *Forskning om utbildning. Tidskrift för analys och debatt*, 1990: 2, s. 44 f.
2. Håkan Andersson, "Skola och lärare i nordismens tjänst. De nordiska skolmötena 1870-1910", *Utbildningshistoria 1989*, red. Stig G. Nordström (ÅSU, årg. LXIX, serievolym 163) (Skara 1989), s. 21.

3. Christina Florin, *Kampen om katedern. Feminiserings- och professionaliseringsprocessen inom den svenska folkskolans lärarkår 1860-1906* (Stockholm 1990), s. 7 f.
4. Jan Thavenius, *Klassbildning och folkuppfostran. Om litteraturundervisningens traditioner* (Stockholm/Stehag 1991).
5. Lars Furuland, *Läsebok för folkskolan, Faksimileutgåva efter första upplagan 1868*, Efterord: Lars Furuland (Avesta 1979), s. VIII. Även i Lars Furuland, "Vad folket sjöng och läste", *Den svenska litteraturen, De liberala genombrotten 1830-1890*, red. Lars Lönnroth och Sven Delblanc (Uddevalla 1988), s. 271 samt i Lars Furuland, *Ljus över landet och andra litteratursociologiska uppsatser*, Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala. Nr 28 (Södertälje 1991), s. 12.
6. Fredrik Böök, *Artur Hazelius. En levnadsteckning*, Stockholm 1923. Karin Tarschys, *"Svenska språket och litteraturen", Studier över modersmålsundervisningen i högre skolor* (Stockholm 1955).
7. E.W. Dahlgren, *Antikvastilens införande i svenskt boktryck*, 1928 (Yrkesskolans småskrifter rörande bokhantverk 14). Med smärre ändringar och tillägg försedd uppsats ur *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen 1917*, s. 15, 43, 21, 24, 31, 37, 39, 41 f.
8. Simon Nordström, "Folkskoleleliteratur", i *Svensk Literatur-Tidskrift*, red. Hans Forssell, 1869, s. 85. I recensionen står det visserligen "A. F. Dahlgren", vilket Lars Furuland dock anser vara en felskrivning. — Lars Furuland 1979, s. X.
9. Isak Collijn, "Erik Wilhelm Dahlgren", *Svenskt Biografiskt Lexikon*, IX, 1931, s. 691, 697.
10. Göran Andolf, *Historien på gymnasiet, Undervisning och läroböcker 1820-1965*, (Studia historica Upsaliensia. 44.) (Malmö 1972), s. 130, 306 f.
11. Ingemar Oscarsson, *"Fortsättning följer", Följetong och fortsättningsroman i dagspressen till ca 1850* (Lund 1980), s. 83.
12. Per Sörbom, "Följetongens historia i ny avhandling", *Dagens Nyheter* 3.8.1980.
13. *Läsning för Folket. Af Sällskapet för Nyttiga Kunskapers spridande*, årg. 1 (Stockholm 1835).
14. Per Sörbom, *Läsning för Folket. Studier i tidig svensk folkbildningshistoria* (Stockholm 1971).
15. Lars Furuland, "Antikva för de lärde och fraktur för folket", *Dagens Nyheter* 14.8.1980.
16. Ibid.
17. Se not 5.
18. Artur Hazelius, *Om svensk rättstafning, 2. Redogörelse för nordiska rättstafningsmötets förslag till ändringar i det svenska stafningssättet jämte berättelse om mötet af Artur Hazelius, mötets svenske sekreterare* (Stockholm 1871), s. 192 f. Lars Furuland 1991, s. 308.
19. Artur Hazelius 1871, s. 206. Tuppen, vaksamhetens symbol, förekommer inte bara i ABC-böckerna utan finns också ofta med som symbol för boktryckerier. (Bengt Bengtsson 1962, s. 180.)
20. Lars Furuland 1988, s. 271. Även i Lars Furuland 1991, s. 13.
21. "Om antikva och fraktur", inlägg av Lars Hj. Dahl i *Dagens Nyheter* 21.8.1980.
22. "Om antikva och fraktur", inlägg av Brita Tornell i *Dagens Nyheter* 21.8.980.

23. Göte Klingberg/Ingar Bratt, *Barnböcker utgivna i Sverige 1840-89, En kommenterad bibliografi* (Skrifter utgivna av Svenska barnboksinstitutet, Nr 30), Band 1- 3 (Lund 1988), s. X f., XVI.
24. Hans Jörgen Dokka, *Fra allmueskole til folkeskole* (Oslo 1967), s. 256. Även i Hans Jörgen Dokka, *En skole gjennem 250 år: den norske allmueskole — folkeskole — grunnskole 1739-1989* (Oslo 1988), s. 66. Margot Deijenberg, Läs vad du får! Om barnlitteraturens vägar till skilda läsargrupper i 1860-talets Sverige, Pedagogiska uppsatser 1990:21, Pedagogiska institutionen i Lund, s. 14, 23 f.
25. Inger Andersson, *Läsning och skrivning. En analys av texter för den allmänna läs- och skrivundervisningen 1842-1982* (Umeå 1986), s. 41.
26. Eva Haettner Olafsson, *Fridas visor och folkets visor. Om parodi hos Birger Sjöberg* (Svenskt visarkivs handlingar 3) (Stockholm 1985), s. 106, 110. Avtryck av dikten s. 105 f.
27. E.W. Dahlgren 1928, s. 42.
28. Lars Furuland 1988, s. 274.
29. "Till Allmänheten.",*Wäktaren Tidning för Stat och Kyrka* 28.11.1856, s. 3, sp. 2 f.
30. "Anmälan", *Upsala-Posten* 14.1.1863, s. 1, sp. 1.
31. Artur Hazelius 1871, s. 220: "Den så kallade gotiska bokstafsformen utbytes emot den latinska."
32. *Wäktaren* 5.8.1869, s.1, sp. 2. *Upsala-Posten* 6.8.1869, s. 2, sp. 5.
33. Olof Eneroth, *Folkskolan, dess ändamål, medel och verkningar jemte öfversigt öfver folkskolans ställning i Sverige och Norge samt andra kristna länder* (Stockholm 1867).
34. Olof Eneroth, brev 13/10 1867 till Orvar Odd, avtryck i *Eneroths pedagogiska tankemiljö [...] Urkunder med kommentar av B. Rud. Hall*, ÅSU, årg. XIV, serievolym 42-43, 1934, s. 71 f.
35. *Läsning för Folket,* 1835. Inger Andersson, s. 42 med hänvisning till not 47 s. 255. — Detsamma gäller även årg. 5, 1839, övriga har ej undersökts.
36. I *Läsebok för folkskolan* har man tvärtom tryckt dikten i antikva och tryckt med kursiv de ord som tidigare betonats genom användande av antikva.
37. Första upplagan 1850 *Kort Handledning*.
38. "Swensk folkläsning. I.", *Stockholms Dagblad* 11.6.1870.
39. Per Sörbom 1971, s. 167.
40. Jan Thavenius 1991, s. 306.
41. Ett exemplar av boken dedicerades till prins Gustaf, "Sångarprinsen". Planschen har reproducerats i Antoinette Ramsay Herthelius och Carola Sjögren de Hauke, "Kungliga barnböcker" i *Kungliga barn i tid och rum,* red. Marianne von Baumgarten-Lindberg m.fl. (Milano 1989), s. 115 f.
42. P.A. Siljeström, *Läsebok vid de första innanläsningsöfningarne i skolan och hemmet*, andra tillökta och förbättrade upplagan, med i texten tryckta träsnitt (Stockholm 1861). Första upplagan har ej undersökts.
43. "A", *Tidning för Folkskolan*, red. C.L. Anjou, juni 1867, s. 92.
44. I äldre böcker kan personnamn och geografiska namn vara tryckta med antikva som i François Fénelons *Telemacks, Ulysses sons händelser under resan at upsöka dess fader*, 1721.

45. Gustaf Henric Mellin, *Swenska Resandes Äfwentyr i fremmande länder* (Stockholm 1848), s. 110, 155, 141, 177 f. respektive 213 f.
46. Gustaf Henric Mellin, *Berättelser om och af Swenska Resande i fremmande länder* (Stockholm 1849), s. 117.
47. G.I. Hartman, *Lärobok i Nya Allmänna geografien* (Lund 1862), s. 209 f.
48. Göte Klingberg/Ingar Bratt 1988, Band 3, s. 1498 f.
49. Lars Furuland 1988, s. 274 f. Även i Furuland 1991, s. 22 f. Första och fjärde upplagorna har ej varit tillgängliga.
50. Ingemar Oscarsson 1980, s. 88 f.
51. Jacob Ekelunds Försök till Lärobok i *Gamla Historien för Lärdoms-Scholor*, 2 uppl. 1829, utkom ännu 1873. — Ekelunds *Försök till Lärobok i Medeltidens Historia för Lärdoms-Scholor* utkom 1828, upplagorna 4-9 1841-1872, andra och tredje upplagorna okända. — *Försök till Lärobok i Nya Allmänna Historien för Lärdoms-Scholor* utkom 1833-1858. — *Försök till Lärobok i Fäderneslandets Historia för Lärdoms-Scholor* utkom 1829-1841.
52. Göran Andolf 1972, s. 307, 259, 266.
53. Simon Nordström 1869, s. 85 f., 98.
54. *Dansk Laesebog* ved Matz Matzen, Tredie Deel, Tredie Udgave, 1868, s. 161 f.
55. *Dansk Laesebog* 1868, s. 141.
56. Claus Björn, "Bajer, Fredrik", i *Dansk biografisk lexikon*, 1 (Köbenhavn 1979), s. 378 f.
57. Didrik Arup Seip, "Larsen, Anton Laurentius", i *Norsk biografisk leksikon*, VIII (Oslo 1983), s. 201 f.
58. Anton Larsen, signaturen "A. L.", "A. Larsen" enligt innehållsförteckningen, "Kan der göres noget for at bringe enhed i de nordiske sprogs retskrivning?", *Nordisk Tidskrift* 1866, s. 90 f., 97.
59. Anton Larsen, signaturen "A. L.", "Hvad kan der göres for at tilvejebringe enhed i den nordiske retskrivning?", *Nordisk Tidskrift* [...] 1866, s. 265 f., 360.
60. Fredrik Bajer, "Om Nordisk Rättskrifning [...], i *Nordisk Tidskrift* [...]1867, s. 445 f.
61. Fredrik Bajer, recension i *Nordisk Tidskrift* [...]1867, s. 378, 380. Recensenten är troligen Fredrik Bajer som medverkar i samma årgång med flera artiklar. Just recensionerna är försedda med signatur. I en annan recension hänvisar "-r." till en artikel av Fredrik Bajer i Aftonbladet, vilket gör attribueringen desto mera sannolik. (Fredrik Bajer, recension i *Nordisk Tidskrift* [...]1868, s. 332.)
62. Bert Mårald, *Den svenska freds- och neutralitetsrörelsens uppkomst. Ideologi, propaganda och politiska yttringar från Krimkriget till den svensk-norska unionens upplösning* (Studia historica gothoburgensia XIV) (Stockholm 1974), s. 8, 42 f.
63. *Nordisk tidskrift* 1868, s. 334 f.
64. *Nordisk tidskrift* 1868, s. 471f.
65. Bert Mårald 1974, s. 63 f.
66. Anonym artikel "Förslag till inrättande af Sockenbiblioteker och hwad derwid bör iakttagas, jemte förteckning å dertill lämpliga böcker och skrifter (Insändt)", i *Läsning för Folket*, årg. 25, Stockholm 1859, s. 47 f. Hänvisning till litteratur om Siljeström och sockenbiblioteken i Sörbom 1971, s. 161. Se även Se Jan Thavenius 1991, s. 256 f.
67. Jan Thavenius 1991, s. 257 f.

68. Protocoll vid Folkskoleinspektörernas möten i Stockholm åren 1862, 1864, 1867 och 1870, RA.
69. Abraham Rundbäck, "Några anteckningar rörande min verksamhet för folkskolan", i "Anteckningar från mitt lif".
70. *Föreningen. Tidskrift för folkskolans och kyrkomusikens vänner*, utg. F.A. Ekström, årg. 7, 1863, s. 102.
71. Lars Furuland, "Den svenska folkläsningen och billigboken", i *Uppsala Nya Tidning* 20.10.1979. Även Lars Furuland 1991, s. 22.
72. Böcker på både svenska och franska nämns i kapitlet om kungliga barnböcker i *Kungliga barn i tid och rum*, 1989, s. 110 f.
73. Sten Torgerson, *Fiktionsprosa på svenska 1866-1900. En utgivningsstatistik*, (Litteratur och samhälle 1990:1/2), Uppsala: Avdelningen för litteratursociologi 1990, Uppsala universitet 1990, s. 51, 53. 1866-70 utgavs översättningar från engelska med 66 titlar, från franska med 55 titlar och från tyska med 48 titlar.
74. E.W. Dahlgren 1928, s. 42.
75. J.G. Nordin, "Boktryckerier", i *Aktiebolaget P. A. Norstedt & Söner 1904. Minnesblad* (Stockholm 1904), s. 81, 96.
76. Henrik Schück, *Den svenska förlagsbokhandelns historia*, del 2 (Stockholm 1923), s. 463.
77. Gertrud Serner, "Laurin, släkter", *Svenskt Biografiskt Lexikon*, XXII 1977-1979, s. 389.
78. Boktryckare A. Bonnier, dvs. Albert Bonnier eller ev. brodern Adolf, från Stockholm samt D.F. Bonnier, dvs. David Felix Bonnier, bokhandlare i Göteborg, tillhörde också delägarna i *Nordisk Tidskrift*.
79. Brev från Gustaf Laurin till Artur Hazelius 31.8.1867, Hazeliska arkivet, Nordiska museets arkiv.
80. Artur Hazelius 1871, s. 204.
81. Se ovan "Läseboken och den svenska industrialiseringen".
82. Brev från C.A.V. Holmgren till Abraham Bohlin den 16 juni 1863 och 26 mars 1867, Ep. L 19:4, RA.
83. Möjligen står det "åskvädret bröten löst", som om han först syftat på krig i allmänhet och sedan på ett tvåfrontskrig.
84. Artur Hazelius 1871, s. 7.
85. Margot Deijenberg tolkar inlägget som ett försvar för frakturen vilket kan ifrågasättas. (Deijenberg 1990, s. 15.)
86. Artur Hazelius 1871. Citerat efter *Nordisk Boktryckeri-Tidning*, utg. J.G. Nordin, november och december 1871.
87. Fredrik Böök 1923, s. 250.
88. E.W. Dahlgren 1928, s. 13.
89. *Granskning af läroböcker för folkskolan jemte grundsatser för deras uppställning. Underdånigt utlåtande afgifvet den 24 mars 1887 af utsedde kommitterade*, Första häftet, Stockholm 1887, s. 6f.
90. *Läroverkskomiténs Betänkande III, Bilaga E. Redogörelse för den hygieniska undersökningen, afg. af [...] Prof. Axel Key, Första Afdelningen. Text*, Stockholm 1885, s. 262.

Litteratur

Förteckningen omfattar inte böcker som nämns enbart som exempel på att viss tryckstil använts. Personregistret är fullständigt.

Bilder utan uppgift om källa har hämtats från originalupplagan av *Läsebok för folkskolan*.

Otryckt litteratur

Nordiska museets arkiv:
Hazeliska arkivet: Hazelii litterära verksamhet II.
Brev från Gustaf Laurin till Artur Hazelius 31.8 1867.
Handskriftssamlingen, Brev- och manuskriptsamlingen: Brev från A.T. Bruhn till K.A.V. Holmgren, utan årtal.

Riksarkivet:
Ecklesiastikdepartementet: Folkskolebyrån, Protocoll vid Folkskoleinspektörernas möten i Stockholm åren 1862, 1864, 1867 och 1870.
Eckl. exp. registratur, folkskolemål.
F.F. Carlsons samling:
Brev från C.A.V. Holmgren till F.F. Carlson.
Brev från P.A. Siljeström till F.F. Carlson.

Kungliga biblioteket (KB):
Brev från C.A.V. Holmgren till Abraham Bohlin 30.12 1862, 16.6 1863, 26.3 1867, Ep. L 19: 4.

Lunds universitetsbibliotek (LUB):
Abraham Rundbäck, "Några anteckningar rörande min verksamhet för folkskolan", i "Anteckningar från mitt lif".

Uppsala universitetsbibliotek (UUB):
"Ur Professor C.A.V. Holmgrens levnadssaga", Sonen överstelöjtnant Andreas Holmgrens biografiska arbete över C.A.V. Holmgren (X 268 u).

Tryckt litteratur

"A", *Tidning för Folkskolan*, red. C.L. Anjou, juni 1867.

[Larsen Anton], "A. L.", "Hvad kan der göres for at tilvejebringe enhed i den nordiske retskrivning?", *Nordisk Tidskrift för Politik, Ekonomi och Literatur* 1866.

[Anton Larsen], "A. L.", "Kan der göres noget for at bringe enhed i de nordiske sprogs retskrivning?", *Nordisk Tidskrift för Politik, Ekonomi och Literatur* 1866.

Andersson, Håkan, "Pedagogik och nordism — Historiskt exempel och aktuell reflexion — ", i *Forskning om utbildning. Tidskrift för analys och debatt*, 1990: 2.

— "Skola och lärare i nordismens tjänst. De nordiska skolmötena 1870-1910", i *Utbildningshistoria 1989*, red. Stig G. Nordström, ÅSU, årg. LXIX, serievolym 163 (Skara 1989).

Andersson, Inger, *Läsning och skrivning. En analys av texter för den allmänna läs- och skrivundervisningen 1842-1982* (Umeå 1986).

Andolf, Göran, *Historien på gymnasiet, Undervisning och läroböcker 1820-1965*, Studia historica Upsaliensia. 44 (Malmö 1972).

Anjou, C.L., "Genmäle", *Nordisk Tidskrift för Politik, Ekonomi och Literatur* 1868.

Bajer, Fredrik, "Om Nordisk Rättskrifning [...]", *Nordisk Tidskrift för Politik, Ekonomi och Literatur*, 1867.

[Bajer, Fredrik], signaturen "-r.", recensioner i *Nordisk Tidskrift för Politik, Ekonomi och Literatur*, 1867, 1868.

Bengtsson, Bengt, "Frakturens födelse" och "Svensk gotisk trycktradition", *Kulturen 1961, En årsbok [...]*, red. Bengt Bengtsson (Lund 1962).

Berättelser om folkskolorna i riket afgifna af tillförordnade folkskoleinspektörer 1867-1868, del I (Stockholm 1869).

Björn, Claus, "Bajer, Fredrik", *Dansk biografisk lexikon*, 1 (Köbenhavn 1979).

Böök, Fredrik, *Artur Hazelius. En levnadsteckning* (Stockholm 1923).

J.C. Poggendorff's Biographisch-literarisches Handwörterbuch [...], Dritter Band, 1858 bis 1883 (Leipzig 1898).

Collijn, Isak, "Erik Wilhelm Dahlgren", *Svenskt Biografiskt Lexikon*, IX, 1931.

Crüger, F.E. Johannes,*"Schule der Physik" auf einfache Experiment gegründet und in populärer Darstellung für Schule und Haus, insbesonders für Maschinenbesitzen, Landwirthe, Gewerbtreibende [...] metodisch bearbeitet*, upplaga 3 (Erfurt & Leipzig 1855).

Dahl, Lars Hj., "Om antikva och fraktur", *Dagens Nyheter* 21.8.1980.

Dahlgren, E.W., *Antikvastilens införande i svenskt boktryck*, 1928, Yrkesskolans småskrifter rörande bokhantverk 14. Med smärre ändringar och tillägg försedd uppsats ur *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen 1917*.

Dawes, Richard, *Praktiska vinkar för en förbättrad skolundervisning med afseende på det borgerliga lifvets behof [...]* (Stockholm 1864).

Deijenberg, Margot, *Läs vad du får! Om barnlitteraturens vägar till skilda läsargrupper i 1860-talets Sverige*, Pedagogiska uppsatser 1990:21, Pedagogiska institutionen i Lund.

Dokka, Hans Jörgen, *Fra allmueskole til folkeskole* (Oslo 1967).

— *En skole gjennem 250 år: den norske allmueskole — folkeskole — grunnskole 1739-1989* (Oslo 1988).

Eneroths pedagogiska tankemiljö [...] Urkunder med kommentar av B. Rud. Hall, ÅSU, årg. XIV, serievolym 42-43, 1934.

Eriksson, Gunnar, *Elias Fries och den romantiska biologin*, Lychnos-bibliotek 20 (Uppsala och Stockholm 1962).

Florin, Christina, *Kampen om katedern. Feminiserings- och professionaliseringsprocessen inom den svenska folkskolans lärarkår 1860-1906* (Stockholm 1990).

Furuland, Lars, "Antikva för de lärde och fraktur för folket", *Dagens Nyheter* 14.8.1980.

— "Den svenska folkläsningen och billigboken", *Uppsala Nya Tidning* 20.10.1979.

— "Efterord", i *Läsebok för folkskolan, Faksimileutgåva efter första upplagan 1868* (Avesta 1979).
— *Ljus över landet och andra litteratursociologiska uppsatser*, Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala. Nr 28 (Södertälje 1991).
— "'Lyssna till den granens susning...'. Om en läsebok som folkuppfostrare", *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Årsbok 1987*.
— "Vad folket sjöng och läste", *Den svenska litteraturen, De liberala genombrotten 1830-1890*, red. Lars Lönnroth och Sven Delblanc (Uddevalla 1988).
Föreningen. Tidskrift för folkskolans och kyrkomusikens vänner, årg. 7 (Stockholm 1863).
"G", recension i *Nordisk Tidskrift för Politik, Ekonomi och Literatur*, 1868.
Glete, Jan, "'Demand pull' och 'Technology push', Doktriner och ny teknik i svenskt sjöförsvar 1850-1880", *Teknisk forskning i historiskt perspektiv, Dædalus, Sveriges Tekniska Museums Årsbok 1986*, 55 årg., red. Mikael Hård, Bengt Nyström och Per Sörbom (Borås 1987).
Granskning af läroböcker för folkskolan jemte grundsatser för deras uppställning. Underdånigt utlåtande afgifvet den 24 mars 1887 af utsedde kommitterade, häfte 1, 2 o. 4 (Stockholm 1887).
Göteborgs allmänna skolstyrelses berättelse öfver folkskolornas gång och verksamhet under år 1866 (Göteborg 1867).
Hafström, Gerhard, "Hamilton, Gustaf Axel Knut", *Svenskt Biografiskt Lexikon*, XVIII, 1969-1971.
Haettner Olafsson, Eva, *Fridas visor och folkets visor. Om parodi hos Birger Sjöberg*, Svenskt visarkivs handlingar 3 (Stockholm 1985).
Hazelius, Artur, "Antiqua eller Fraktur?", *Nordisk Boktryckeri-Tidning*, red. J.G. Nordin, november och december 1871.
— *Om svensk rättstafning, 2. Redogörelse för nordiska rättstafningsmötets förslag till ändringar i det svenska stafningssättet jämte berättelse om mötet af Artur Hazelius, mötets svenske sekreterare* (Stockholm 1871).
Heckscher, Eli F., *Svenskt arbete och liv, Från Medeltiden till nutiden, Med kompletterande tillägg av A. Montgomery och B. Svensson* (Stockholm 1957).
[Hellberg, J.C.], signaturen "Posthumus", "Protest emot språkkongressen", *Nya Dagligt Allehanda*, 2.8.1869.
Hult, Jan, "Järn, ånga och ingeniörer, 1815-1870", i *Svensk teknikhistoria*, red. Sven Rydberg (Värnamo 1989).
Jensen, P.A., *Læsebog for Folkeskolen og Folkehjemmet, Udgiven efter offentlig Foranstaltning*, 2 Oplag, Förste Skoletrin (Kristiania, 1865).
Johannesson, Eric, "Geväret och pennan. Om skarpskytterörelsen och litteraturen", *Litteraturens vägar. Litteratursociologiska studier tillägnade Lars Furuland*, red. Bo Bennich-Björkman m.fl. (Värnamo 1988).
Johannesson, Kurt, "Litteraturhistorien och utvecklingsbegreppet. Några reflexioner kring Henrik Schücks litteraturhistoriska metod", *Samlaren, Tidskrift för svensk litteraturvetenskaplig forskning*, årg. 92 (Uppsala 1972).

Klingberg, Göte / Bratt, Ingar, *Barnböcker utgivna i Sverige 1840-89, En kommenterad bibliografi*, Skrifter utgivna av Svenska barnboksinstitutet, Nr 30, Band 1- 3 (Lund 1988).

Kungliga barn i tid och rum, red. Marianne von Baumgarten-Lindberg m.fl. (Milano 1989).

Linder, G.W., "Några ord om skolfrågan i Norden", *Nordisk Tidskrift för Politik, Ekonomi och Literatur*, 1867.

Lundevall, Karl-Erik, "Siljeström Per Adam", *Svenska män och kvinnor. Biografisk uppslagsbok*, 7, 1954.

Läroverkskomiténs Betänkande III, Bilaga E. Redogörelse för den hygieniska undersökningen, afg. af [...] Prof. Axel Key, Första Afdelningen. Text (Stockholm 1885).

Läsebok för folkskolan, Stockholm 1868, uppl. 8 1878, uppl. 9 1890-1892.

Matzen, Matz, *Dansk Læsebog, Anden Deel*, uppl. 3 (Köpenhamn 1868).

Mårald, Bert, *Den svenska freds- och neutralitetsrörelsens uppkomst. Ideologi, propaganda och politiska yttringar från Krimkriget till den svensk-norska unionens upplösning*, Studia historica gothoburgensia XIV (Stockholm 1974).

Nordin, J. G., "Boktryckerier [...]", *Aktiebolaget P. A. Norstedt & Söner 1904. Minnesblad [...]* (Stockholm 1904).

Nordström, Simon, "Folkskoleliteratur", i *Svensk Literatur-Tidskrift*, red. Hans Forssell, 1869.

Odelberg, Wilhelm, "Det forna Sverige. Ett kultur- och teknikhistoriskt panorama", *Svensk teknikhistoria*, red. Sven Rydberg (Värnamo 1989).

Oscarsson, Ingemar, *"Fortsättning följer", Följetong och fortsättningsroman i dagspressen till ca 1850* (Lund 1980).

"Posthumus", se Hellberg, J.C..

"-r", se Bajer, Fredrik.

Richardsson, Gunnar, *Svensk utbildningshistoria*, 3 uppl. (Lund 1984).

[Rydberg, Viktor], *Huru kan Sverge bevara sin sjelfständighet?* (Göteborg 1859).

Schück, Henrik, *Den svenska förlagsbokhandelns historia*, del 2 (Stockholm) 1923.

Seip, Didrik Arup, "Larsen, Anton Laurentius", i *Norsk biografisk leksikon*, VIII (Oslo 1983).

Senghaas, Dieter, *The European Experience. A Historical Critique of Development Theory* (Leamington Spa/Dover, New Hampshire 1985).

Serner, Gertrud, "Laurin, släkter", *Svenskt Biografiskt Lexikon,* XXII 1977-1979.

[Siljeström, P.A.], Anonym artikel "Förslag till inrättande af Sockenbiblioteker och hwad derwid bör iakttagas, jemte förteckning å dertill lämpliga böcker och skrifter (Insändt)", i *Läsning för Folket [...]*, årg. 25 (Stockholm 1859).

Siljeström, P.A., *Arbetarens fritimmar, Skrifter i nyttiga ämnen till läsning för handtverks- och fabriks- arbetare, Första häftet: Inledning: Om nyttan och behofwet af läsning* (Calmar 1844).

— *Förberedande kurs i fysik och kemi till elementarläroverkens tjänst* (Stockholm 1859).

— *Läsebok vid de första innanläsningsöfningarne i skolan och hemmet, andra tillökta och förbättrade upplagan, med i texten tryckta träsnitt* (Stockholm 1861).

"Swensk folkläsning. I.", *Stockholms Dagblad* 11.6.1870.

Sundin, Bosse, *Den kupade handen. Historien om människan och tekniken* (Helsingborg 1991).

Sörbom, Per, "Följetongens historia i ny avhandling", *Dagens Nyheter* 3.8.1980.

— *Läsning för Folket. Studier i tidig svensk folkbildningshistoria* (Stockholm 1971).

Tarschys, Karin, *"Svenska språket och litteraturen". Studier över modersmålsundervisningen i högre skolor* (Stockholm 1955).

Thavenius, Jan, *Klassbildning och folkuppfostran. Om litteraturundervisningens traditioner* (Stockholm/Stehag 1991).

— *Modersmål och fadersarv. Svenskämnets traditioner i historien och nuet* (Göteborg 1981).

Topelius, Zacharias, *Läsebok för de lägsta läroverken i Finland, Naturens Bok*, tredje uppl. (Helsingfors, 1860).

Torgerson, Sten, *Fiktionsprosa på svenska 1866-1900. En utgivningsstatistik*, Litteratur och samhälle 1990:1/2, Uppsala: Avdelningen för litteratursociologi 1990, Uppsala universitet 1990.

Tornell, Brita, "Om antikva och fraktur", *Dagens Nyheter* 21.8.1980.

Torstendahl, Rolf, *Teknologins nytta. Motiveringar för det svenska utbildningsväsendets framväxt framförda av riksdagsmän och utbildningsadministratörer 1810-1870* (Uppsala 1975).

Upsala-Posten, "Anmälan", s. 1, sp. 1, 14/1 1863, s. 2, sp. 5, 6.8.1869.

Wäktaren Tidning för Stat och Kyrka, "Till Allmänheten.", s. 3, sp. 2 f., 28.11. 1856, 6.8.1868, s. 1, sp. 2, 5.8.1869.

Personregister

A. L., se Larsen, Anton Laurentius, 82
Abbot(t), Jacob, 58
Agrelius, Marcus, 42
Almqvist, Carl Jonas Love, 63
Alströmer, Jonas, 25, 27—29, 37—38, 40
Andersson, Håkan, 45—46, 79
Andersson, Inger, 10, 41, 50—51, 54, 81
Andersson, N.J., 13
Andolf, Göran, 48, 80, 82
Anjou, C.L., 68, 81
Ansgar, 55
Arnoldson, K.P., 66
Bajer, Fredrik, 66—69, 75, 82
Baumgarten-Lindberg, Marianne von, 81
Bengtsson, Bengt, 44, 80
Bennich-Björkman, Bo, 42
Berg, Anders, 10
Berlin, N.J., 53
Berzelius, J.J., 11, 36
Beyer, se Bajer, Fredrik, 66
Björn, Claus, 82
Björnson, Björnstjerne, 73
Blair, David, 58
Bohlin, Abraham, 15—16, 42, 74, 83
Bonnier, A., 83
Bonnier, D.F., 83
Bormann, Karl, 53
Boye, Fredrik, 58
Brask, biskop, 23
Bratt, Ingar, 50, 81—82
Bredow, G.G., 64
Bremer, Fredrika, 21, 54
Bruhn, A.T., 17, 43
Brunius, Thor, 61—62, 75, 78
Bunyan, John, 61
Bäckman, Jonas, 53, 57, 78
Böttiger, Carl Wilhelm, 22
Böök, Fredrik, 48, 77, 80, 83
Carlén, J.G., 69
Carlson, F.F., 9, 11, 15, 39, 42—43, 49, 53, 62, 72, 74
Carnegie, 24
Chalmers, 24
Cnattingius, A.J.D., 55
Collan, Karl, 61
Collijn, Isak, 80
Columbus, Samuel, 48
Cooper, James Fenimore, 69
Crüger, F.E. Johannes, 16, 18, 42
Dahl, Lars Hj., 50, 80
Dahlgren, E.W., 48, 80—81, 83
Dahlgren, F.A., 48, 80
Dahm, O.E.L., 61—62, 64
Darwin, Charles, 31
Dawes, Richard, 11, 41, 53
Deijenberg, Margot, 50, 81, 83
Delblanc, Sven, 80
Dickson, 16, 24
Dokka, Hans Jörgen, 81
Eckerberg, Joh. Gustaf, 56
Ehrenborg-Posse, Betty, 60
Ekelund, Jacob, 63—64, 82
Ekström, F.A., 83
Eneroth, Olof, 10, 53—54, 81
Engelbrekt, 58
Ericsson, John, 34, 38
Eriksson, Gunnar, 42
Fénelon, François, 81
Florin, Christina, 46, 80
Forssell, Hans,30, 55, 72, 74, 80
Franklin, Benjamin, 34
Franzén, Frans Michael, 56
Fraser, Daniel, 13
Fraser, Euphemia, 13
Fries, Elias, 13, 42
Fryxell, Anders, 63—64, 69
Fulton, Robert, 34—35

Furuland, Lars, 7, 11, 33, 41—43, 49—51, 55, 70, 72, 80—83
Gehlin, I.G., 62
Geijer, Erik Gustaf, 21, 27, 57, 62, 69, 74, 77
Glete, Jan, 5, 9, 41
Grimm, Jakob, 49, 77
Grube, A.W., 60
Grundtvig, Nicolai Frederik Severin, 65, 71
Gustav Vasa, 23, 25, 55, 57, 58
Gustav II Adolf, 25, 55
Gustaf, prins, hertig av Uppland, 81
Gyllenborg, Carl, 48
Haettner Olafsson, Eva, 51, 81
Hafström, Gerhard, 43
Hall, B. Rud., 81
Hamilton, G.K., 17, 19, 43, 73
Hamilton, Hugo, 53
Hammerich, Martin, 71
Hartman, Carl, 55
Hartman, G.I., 60—61, 82
Hazelius, Artur, 19, 48—50, 52, 65, 73—74, 76—77, 79—81, 83
Hazelius, J.A., 14, 74
Heckscher, Eli F., 27, 43
Hedlund, S.A., 10, 68
Hellberg, J.C., se "Posthumus", 76
Holmgren, A.E., 6, 77
Holmgren, Andreas, 12, 16, 42—43
Holmgren, C.A.V., 6, 9, 12—20, 30—31, 33—37, 39—40, 42—43, 73—75, 83
Holmgren, Elin, 16
Holmgren, Frithiof, 13, 16, 73
Holmgren, Hjalmar, 6, 12—14
Hult, Jan, 13—14, 42—43
Hård, Mikael, 41
Hägerman, Anders, 56—57
Jensen, P.A., 6, 19—20, 41, 43, 65
Johannesson, Eric, 42
Johannesson, Kurt, 8, 41
Karl IX, 23
Karl X Gustav, 25
Karl XI, 25, 27
Karl XII, 23, 25, 27
Karl XIV Johan, 62
Karl XV, 72
Kastman, Karl, 7, 29, 41, 61—63, 75, 78
Key, Axel, 78, 83
Klingberg, Göte, 50, 81—82
Landgren, C.J., 56
Larsen, Anton Laurentius, se A. L., 28, 66—67, 82
Laurin, Gustaf, 74, 83
Laveleye, Emile de, 53
Lidner, Bengt, 71
Lindblom, J.A., 60
Linder, C.W., 16—17, 42
Linné, Carl von, 11, 48
Lundevall, Karl-Erik, 41
Luther, Martin, 55
Lönnroth, Lars, 80
Malmström, Bernhard Elis, 71
Matzen, Matz, 6, 20, 41, 65, 82
Meijerberg, C.J., 73
Melin, S.P., 57
Mellin, Gustaf Henric, 59, 64, 82
Mårald, Bert, 82
Nikander, Karl August, 19
Nordenskiöld, A.E., 36
Nordin, J.G., 83
Nordström, Simon, 39—40, 43, 65, 80, 82
Nordström, Stig G., 79
Norrman, Carl Elis, 13
Nyström, Bengt, 41
Nösselt, Friedrich, 64
Oldberg, Anders, 45, 55—56
Odelberg, Wilhelm, 40, 43
Odhner, C.T., 74
Orvar Odd, se Sturzen-Becker, Oscar Patric, 54, 81
Oscar I, 60, 62, 72
Oscar II, 72
Oscarsson, Ingemar, 49, 62, 80, 82
Owen, Samuel, 34
Palmblad, W.F., 63
Parker, Theodore, 69
Passy, Frédéric, 68
Ploug, Carl, 66
Poggendorff, J.C., 43

Polhem, Christopher, 23, 25—29, 31, 37—38, 40
"Posthumus", se Hellberg, J.C., 76
Pålhammar, se Polhem, 26
-r, se Bajer, Fredrik, 67—68, 74, 82
Ragnar Lodbrok, 71
Ramsay Herthelius, Antoinette, 81
Rasch, H.H., 19
Richardsson, Gunnar, 11
Rundbäck, Abraham, 11, 69—71, 83
Runeberg, Johan Ludvig, 56—57, 69
Rydberg, Sven, 42—43
Rydberg, Viktor, 6, 41
Sandberg, Fredrik, 61
Schelin, P.E., 63
Schmidt, A.N., 56, 75
Schwabe, J.F., 58
Schück, Henrik, 74, 83
Schück, Martin, 62
Scott, Walter, 69
Seip, Didrik Arup, 82
Senghaas, Dieter, 6, 41
Serner, Gertrud, 83
Siljeström, P.A., 9—12, 14, 41, 53, 58, 66, 69—70, 74—76, 79, 81—82
Sjöberg, Birger, 51, 81
Sjögren de Hauke, Carola, 81
Snow, Charles Percy, 7
Sohlman, August, 73, 76
Starbäck, Georg, 57, 63—64
Stephenson, George, 35
Stiernhielm, Georg, 11
Stjernstedt, J.W., 14, 19
Strandberg, Carl Vilhelm August, se Talis Qualis, 61
Strinnholm, A.M., 62, 74
Sturzen-Becker, Oscar Patric, se Orvar Odd, 54
Sundin, Bosse, 14, 42
Svedbom, P.E., 57, 69
Sätherberg, Herman, 59
Sörbom, Per, 41, 43, 49, 80—82
Talis Qualis, se Strandberg, Carl Vilhelm August, 61
Tarschys, Karin, 48, 80
Tegnér, Esaias, 5, 57, 65, 69,
Thaarup, Thomas, 65—66
Thavenius, Jan, 7, 10, 41, 47, 55, 69, 80—82
Topelius, Zacharias, 18—19, 33
Torgerson, Sten, 83
Tornell, Brita, 50, 80
Torstendahl, Rolf, 11, 41
Tucker, Charlotte Maria, 60
Waldenström, Paul Peter, 60
Wallin, Johan, 53
Wallin, Johan Olof, 54
Wieselgren, H.O., 76
Winge, I.M., 58, 69

I serien

ABSALON
Skrifter utgivna vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Lund
har hittills utkommit:

1. *Moderna klassiker. 16 föreläsningar om texter från vår tid*, 1992.
2. Inga-Lisa Petersson, *Studier i Läsebok för folkskolan. Läseboken och den svenska industrialiseringen. Fraktur eller antikva? Om tryckstilar i pedagogisk litteratur 1842-1889*, 1992.